

891.99.002

U-28

79
13 APR 2011
69

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆԵՐԵՐԸ

ՄԼԶ.

Ա.

Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

ՖԻՐԴՈՒՍԻ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ
ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻՍԵՐԻԱՆ ԵԳՅՐԱՆ

1936

Բ.

A. SAROUKHAN

FIRDOWCI

ET

L'INFLUENCE IRANIENNE DANS
LA LITTERATURE GEORGIENNE

Vienne

IMPRIMERIE DES PP. MECHITHARISTES

1936

891.99-032

U-28

*Manuscript
Firdousi & Moise
Bibl. 1971 09 12*

13 APR 2011

BIBLIOTHEQUE NATIONALE

TOME CXXXVIII

FIRDOWCI ET MOISE DE KHORENE

A. SAROUKHAN

I (en arménien).

FIRDOWCI ET MOÏSE DE KHORENE

Introduction.

- I* *Firdowci* et son œuvre.
- II* Quelques épisodes du passé irano-arménien. Quand et comment a été rédigé «*l'Histoire d'Arménie*» de Moïse de Khorène?
- III* Les contes épiques armeno-iraniens chez Moïse de Khorène et dans le «*Livre des Rois*».
- IV* Commentaires sur le recueil arménien «*Firdowci*» publié à Erivan.
- V* L'Exposition de la Bibliothèque Nationale de Paris, consacrée au millenaire de Firdowci.

II (en français).

FIRDOWCI

ET

L'INFLUENCE IRANIENNE DANS LA LITTÉRATURE GEORGIENNE

Vienne

IMPRIMERIE DES PP. MCHITHARISTES

1936

Ա.

Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

ՖԻՐԴՈՒՍԻ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ
ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

ՄԵՏԵՆԱԳԻՐԵԿԵՆ ՌԻՍՈՒՄՆԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻՔԱՆԻՍՆԵՆ - ՏԳՆՐԱՆ

1936

P.

A. SAROUKHAN

FIRDOWCI

ET

L'INFLUENCE IRANIENNE DANS
LA LITTÉRATURE GEORGIENNE

Vienne

IMPRIMERIE DES PP. MECHITHARISTES

1936

29.07.2012

MILLENAIRE DE FIRDOWSI
L'ILLUSTRE POETE NATIONAL DE L'IRAN
HOMMAGE DE L'AUTEUR

از آرمینیه بپن چندی کپام
هی تخت چوہ بارباویرام
(کتاب شاهنامه بارشاهی خسرو پرویز)

«D'autres troupes, venant d'Arménie étaient avec lui, courant comme le vent». (Le Livre des Rois, chapitre: le roi Khosrou Parviz)

759 1-73

ՓԻՐԳՈՒՍՍ ԵՒ ՄԱՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆՇՏԻՆՑ

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

Փիրգուսուս. ծննդեան 1000ամեակի առթիւ
Ս. Խ. Հայաստանի Հանրապետութեան Հիւսիս-
արարայի Պատմութեան Ինստիտուտը՝ հրա-
տարակէ, է մի բովանդակայից ժողովածու,
որի նպատակն է. անուամբ բացատրուած են
Առաջարկների հետեւեալ առդերում .

«...Փիրգուսիս պատկանում է նաեւ մեզ,
Հայերիս: Ինքը՝ հանձարեղ բանաստեղծը,
նրա «Եստիմումէն» ու «Երգիծանքը», նրա կեր-
տած հերոսներն ու արարերը հանրամասնօթ են
Հայ ընթերցողին, սիրում են եւ հարապա-
ստացած Հայ աշխատանքի գիւղացու միջավայր-

* Այս աշխատութեան մէջ պատուած են գիտա-
ւորաբար Jules Mohl-ի հրատարակութիւնից: Պաշ-
տոյսի իրանդակի սոս նշանաւոր երկաթաթիւնը
բացկացած է 7 ձեռնագրայ հատորից (in folio), Շա-
նտէի պարսկերէն թնայրով եւ նրա գիծայր գաղղի-
րէն արեւել թարգմանութեամբ, Livre des Rois գի-
նայրով: Ամէն մի հատոր ունի իր հմայից ներա-
նութիւնը: Ա. հատորը հրատարակուած է Պարիսում
1826թ. իսկ վերջինը՝ է-ը՝ միայն 1878թ. երբ Հեղի-
նակի արղէն գիտնակի էր եւ կիսաւ Սոսցան մասն
աւարակ է C. Barbier de Meynard:

Ի նկատի առնուած նաեւ Փիրգուսուս 1000ամեակի
առթիւ Պարիսում եւ Բրիտանիայում երկուցան նորագոյն
իրանդակապան աշխատութիւնները:

բում: Շահնամէի տառապելական-փայտկան
ժառիֆները Գիրգուսուց շատ առաջ էւ յետոյ
բանասիր տարածուած են եղել Հայաստանում
էւ արձանագրուել են Հայ ժառանգգիրների
կողմից:

Առաջարանք գերջանում է հետեւեալ ցան-
կութեամբ, որին ամէն մի գիտակից Հայ ան-
շուշտ պատրաստ է ստորագրելու. — «Քոյ
այս ժողովածուն լինի պարտիկ էւ Հայ ժողո-
վորդների անցեալի էւ ներկայի բարեկամա-
կան յարաբերութիւնները, "կույտութեան
կապն էւ մերձեցումն ամբողջող ուղակներից
մէկը. թող նա լինի մի համեմատ պատկ այն
հազարաւոր պատկների մէջ, որոնք գրուելու
են իր «ժամանակի շնչով» արքայ, իր «գարբ»
գեղարուեստորէն երգող, պարտիկ ժողովրդի
էւ համայն ժարդկութեան մեծագոյն գաւազ-
ներից մէկի, հանճարեղ բանաստեղծ Գիր-
գուսու հոյակերտ արձանի վրայ»:

Այս է եղած նաեւ իմ այս համեմատ աշխա-
տութեան նպատակն ու ձգտումը:

ՍԱՐԳՍԻՍԱՆ

Յունուար, 1935:

ԲՈՎԱՆԴԱՌՈՒԹԻՒՆ

Ներածութիւն :

Ա. Ֆիրզուսի եւ իր գրական գործը :

Բ. Դրուագներ հայ-իրանական անցեալից
եւ հռքենացու Պատմութեան յա-
րիւմման պարագաները :

Գ. Հայ-իրանական վիպական գրայցները
հոբեմացու Պատմութեան եւ Ֆիրզուսու Շահ-
նամէի մէջ :

Դ. Երեւանի «Ֆիրզուսի» ժողովածուն :

Յաւելում : Ֆիրզուսիական Եւ-
րասիական Պարիսոմ :

Պիւցազներգութիւնը՝ իրական լինի թէ
աւանդական, թի ժողովրդի պատմութիւնն է՝
այն մեծի մէջ, ինչպէս որ ժողովուրդն ինքն
է հիւսել բանասեր աւանդութեամբ: Ամէն
ժողովուրդ ունի իր սեպհական գիւցազներ-
գութիւնը. ամէն ազգի ծագման եւ կազմա-
կերպման մէջ առաստիճան եւ գրոյցը մեծ բա-
ժին ունին: Պարսկական կամ աւելի հիշգրտ՝
խրամական գիւցազներգութիւնն ոչ միայն պա-
կաս չէ քան միւս ժողովուրդներինը, այլ ա-
ւելի հսի եւ աւելի բազմակերպմանի: Այս այս
ժողովրդական հիւստեամբք բնականաբար
հետզհետէ աւելի բովանդակութիւն ստացել
եւ աւելի զարգացել է դարերի ընթացքում,
նոցելով պարագաներին եւ գրուցարանների
կամ գրասեր յիշատակարանների հեղինակ-
ների ընդունակութեամբ: Իրանում՝ գրասեր
յիշատակարանները վերաբերում էին գլխա-
ւորաբար Սասանեան Հարստութեան հիմնա-
ւորման եւ Ջրագաշտի սրէնքի ծաւալման:
Անհամեմատ աւելի շատ էին բանասեր աւան-
դութիւններն եւ հին գրոյցները:

Առաջին անգամ Ստորոգ Ա. Նուշիրուան
արքան Ջ. դարում, պատուիրել է բոլոր այս
ազգային գրասեր եւ բանասեր գրոյցներն ամ-

փութել ժի ժողովածուի մէջ: Նրանից յետոյ
Սասանեան վերջին արքան, Սադկերա՝ է. գա-
րում, յանձնում է Դանիշվէր անունով ժի
դէնկանի (գիւղացեա), որ անշուշտ սրա հա-
մար հարկ եղած կրթական պատրաստութիւնն
ունէր, որպէս զի այս ժողովածուն կարգի բերել
է ինչ որ այնտեղ պահատում է, աւելացնել է
լրացնել: Դանիշվէր կատարում է այս յան-
ձնարարութիւնը, ըստ երկույթին մեծ յաջո-
ղութեամբ, որովհետեւ նրա շնորհիւ այս կեր-
պով յորինում է Պարսկաստանի Պատմութիւնը
առասպելական կամ ճշգրտոյնը պարզաբան
լըջանից սկսած մինչեւ թրիստանեական Զ.
գարի վերջը կամ է. թ սկիզբը, այն է մինչեւ
Սուրով Բ. Փարվիզ: Ժողովածուն կոչում էր
Ամրադայ-ձամակ՝ պահլաւերէն, կամ Խոդայ-
նամէ, նոր պարսկերէն, այսինքն շրազան-
բաց գիրէն, որ յետոյ՝ ետեւ Ծիրգուտի գրչի
տակ, նայն անունը պիտի կրէր — Շահնամէ
կոչմամբ: Ապայեմամէն գրուած էր պահլա-
ւերէն, որ Իրանի պետական լեզուն էր: Բա-
լտը կրանական գրքերն էլ այդ լեզուով էին
յորինուած: Պարսկերէն ժողովրդական լեզուն
զոյսութիւն ունէր, խոսում էր, գլխաւորա-
բար Իրանի արեւելեան բաժնում:

Արաբական տիրապետութիւնից յետոյ

¹ Արաբացի էին ժամանակ ընդում էր ոչ թէ
Հազկերա, ինչպէս այժմ, այլ Սադկերա, ինչպէս էր
է պարսկերէնում Եազ(է)կերա — ۷۵۲۷: Արեւի
Սասանը բառի սկզբում էլ այնպէս ինչպէս բառի վերջ.
այն, նայն էւ այն էւ ոչ թէ է:

երբ Պարսկաստանի ինքնավարութիւնը վերականգնուեց, Ք. դարում Դանիշվէրի այդ ժողովածուն պահպանեցինք վերածուեց պարսկերէն ժողովրդական բարբառի: Իսկ երբ իրանական ազգային սգին նորից դարձանք և չին գիցազներգութիւններն իրենց վաղեմի յարգն ստացան, Ք. դարում, պարսիկ բանաստեղծ Դաբբըին սկսեց Խոզայեամէն ուսունաւորի վերածել, աւելի ևս բանաստեղծական գոյն տալով նրան: Բայց նա հազիւ 1000 տողի շուրջ գրել էր, երբ սպանուեց իր ծառայի մետքով և նրա մեռնարկութիւնը մնաց կիսատ:

Պարսկաստան՝ այդ ժամանակ, այն է Ք. դարում, թրքական ցեղից սուլթան Մահմադ Ղալեհվիթի գերիշխանութեան տակ էր, որի աթոռատեղին Շէրաթ էր: Այս սուլթանը Ղալեհվիթների զարմի երկրորդ արքան էր, ոչ միայն թաղ պատկերազմող, այլ և ուսումնասէր: Նա ժողովել էր իր շուրջը իր ժամանակի գիտնական և բանաստեղծ անձերին: Սա ծանոթանալով Խոզայեամէի բովանդակութեան, հրապարում է նրա գիցազներգութեամբն և որոշում է շարունակել տալ Դաբբըի մեռնարկած մեծ աշխատութիւնը: Արդեւում է յարմար անձ, և ահա յարմարագոյնը՝ բերում են Աբու'ւլ Կա'սըմ Մանսուր աւանետով մի երիտասարդ բանաստեղծ, որ հմուտ էր թէ Խոզայեամէին և թէ Դաբբըի մեռնարկութեան և նպատակ էր գրել շարունակել այս վերջինը: Սուլթան Մահմադ նախ ու-

զում է փորձել Արուշ Կասրժի կարողութիւնն
և նրան առաջարկում է մի թերթուած յոր-
նէլ իր սիրելիներէից մէկի վրայ: Բանաստեղծը
զրում է և ներկայացնում: Փերթուածը նա
կարգում է սուլթանի սովորական բազմա-
մարդ ժողովում և այնքան մեծ ընդունելու-
թիւն է զանում, որ Մահմադ նրան խնայն
ևււթ Զիրդուսի՝² այսինքն շղթախտային կո-
չումն է տալիս, որովհետեւ, բացառում է
սուլթանը, նա գրանով իր սեկնդիրներէի հա-
ւարայթը գրտխտի էր վերածել: Այս կոչումը
այնուհետեւ մնում է Արուշ Կասրժի վրայ:

Սուլթան Մահմադ Ղազնեվին (Ղազնեյի)
յանմնում է Արուշ Կասրժին Պարսկաստանի
պատմութիւնը գրել ստանաւոր թերթուածի
մեւով և այս կերպով ծնունդ է առնում
աշխարհահռչակ Շահնամէն — Թագասորայ
Գիրքը:

Զիրդուսի այս հսկայական գործը Շահ-
նամէ է կոչուել (شاهنامه)՝ որովհետեւ
նա ստանաւորի մեւով յորինել է Իրանի վրայ
իշխող արքայական տների պատմութիւնն և
ընդ սմէնը 50 թագասորի կեանքն ու գործերն
է երգել: Բայց նրա պատմութիւնը՝ սովորա-
կան մեւ շուէի, այսինքն իրար յաջորդող ար-
քայական շրջանների կարգով չէ պատմում,
այլ առանձին գրուածներով (episodes), որոնք
միմիանցից անկախ են և չափի կամ մե-

² Զիրդուսի բառը, որ մեր մէջ սովորական գոր-
ծածական մեւն է, Այսում է նաեւ Զիրդաստի և նոր
պարսկական՝ Զիրդավի կամ Զիրդավի:

ծուխեան կողմից էլ միմիանց անհասարար։ Գրուածներն սկսում են ներածութեամբ (յլն) եւ վերջանում են երբեմն այն ազդեցութեան յիշատակութեամբ որոնցից Թիբզուսին պատուել է, երբեմն էլ այն կամ այն արքայի գովասանքով եւ յանախ քարոյշական ու փրկափայտական խորհրդանութիւններով, որոնք եւս աւելի քարոքացնում են նրա արժէքը։

Թիբզուսին սկսում է իր գիրքը՝ աշխարհի ստեղծութից։ Նա նկարագրում է նախ շորա ասարերը, հուր, փուր, աղ եւ հող։ Ճեղատք երեւան եկաւ, ասում է նա, մարդն, որ այս՝ միմիանց կցուած իրերի բանային է։ Եւ ապա ստեղծուել էն արեգակն ու լուսինը։

Ծառնամէկ Իբանի 4 արքայական հարստութիւնների պատմութիւնն է որոնք են՝

Ա. Փիշգաւ'դ'ան (Օրէնսդիրներ), նախապատմական, զուտ առասպելական շրջանն, որ սկսուել է Գանձարթով։ Այս նախահայրը Աւետական գրուած ջննքում յիշուած է իբրեւ մարդկութեան պապափառական նախաորդը։ Թիբզուսին՝ Փիշգաւանի շրջանի առասպելական էակներին իբրեւ կենդանի թաղաւորներ է պատկերացնում, որոնց իշխանութեան ժամանակ մարդկութիւնը գիժում է առաինա՝ նարար գէղի քաղաքակրթութիւն։ Ծառնամէկի մէջ Փիշգաւանների շրջանը հազար տարի է տևում։

Բ. Քէյ կամ Կայի սերունդը, Կայեան հարստութիւնը, որ Աւետական պատմութիւնից յայտնի Աճմեհնեան արքայական դարն է։

Գ. Արշակունիների պարթևական հարստութիւնն, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացու կայսրութեան անկումից յետոյ է իշխել եւ վերջացել՝

Դ. Սալամնեաններն, Իրանի, Հեռեւորաւր եւ Թիբեթուսի սրտին ամէնից մաս հարստութիւնն, որ Հիմնուել էր 220 ին եւ վերջացաւ 651 ին, Յազկերտ Բ.ի թագաւորութեամբ, տրաքների արշաւանքի հետեւանքով:

Շահնամէի մէջ Թիբեթուսին ոչ մի տարբերութիւն չի գնում նախապատմական առասպելական շրջանի եւ Սասանեան շրջանի պատմական զէպքերի մէջ: Նրա համար Արատշիր, Սասանեան հարստութեան հիմնադիրն եւ իր զարմը, Իրանի տառջին երեւակայական թագաւոր, Գանձարքի օրինաւոր յազորդներն են: Շահնամէի հետաքրքրական կողմերից մէկն է այս պարագան: Այս է ի մէջ այլոց, Շահնամէի գրած մեծ յաջողութեան գաղանիքը: Թիբեթուսին Իրանական օրինաւոր իշխանութեան ֆերմ պաշտպանն է (legitimiste): Նրա այս հաւատարմութեան գգածմունքը զէպի Պարսկաստանի օրինական գահակալները գլխաւոր ազգակն են եղած բանաստեղծի հոշակի տարածման:

Ինչպէս վերեւ տեսանք, Շահնամէի գլխաւոր ազդիւրն է եղած պահլաւական Սոգայնամէն Վիի գիրքը, շատ հին ժամանակ գրուած, որի մէջ շատ պատմութիւններ կային՝ առում է ինքը, բանաստեղծը, որ ի հարկէ չէ բանականացել գրանով եւ ամէն կողմից քաղել է

սարիշ գրասար, նոյնպէս եւ բերանացի աւան-
դական գրողներ։ Այս բոլորն ինչպէս իր նա-
շակն ու հայրենասիրական զգածմունքը թե-
լաղրել են, նա մեծատրեւ, ծագկեցրել ու բն-
դարձակել է։ Անկասկած է, որ Զէնո-Աւետ-
տան եւ առ հասարակ գրողաշատեան որէնք-
ները մեծ ազդեցութիւն են արել նրա բեռ-
թուածի ուղղութեան վրայ։ Անտարակոյս է
նոյնպէս, որ նա գործածել է յումանիստ աղ-
բիւր, գէթ Աղեքսանդր Մակեդոնացու գոր-
ծերի նկարագրութեան մէջ։ Յայտնի է, որ
Մակեդոնացի աշխարհակալի պատմութիւնը
յունարէնից թարգմանուած էր արարեւելնի եւ
կարգացում էր Ֆիրզուսիի ժամանակ։ Ֆիր-
զուսիի համամայն Աղ. Մակեդոնացին ասար-
չէր, այլ նոյնպէս պարսկական արիւն էր
կրում։ Իրանական աւանդութիւնը չէ հան-
դուրժել, որ այդպիսի հզոր աշխարհակալն եւ
Պարսկաստանին տիրողն ասար ցեղից լինի։
Շահնամէի մէջ պատմուած է թէ Դիւրար
պարսիկ թագաւորը պատերազմ է մղել Փի-
լիպպոսի գէմ, որ Վայների, Ռուսների եւ
Ֆրանկների թագաւորն է եղել եւ չէ զաղա-
րել կռուելուց մինչեւ որ Փիլիպպոս իր ազ-
նիկը կնութեան է տուել Դիւրարին։ Ահա այս
ամուսնութիւնից ծնել է Աղեքսանդր Մակե-
դոնացին։ Բայց սրա ծնուելուց յառաջ Դիւ-
րար իր այդ յոյն կնոջը արձակել է, առ էլ
զնացել է հօրը տունը։ Փիլիպպոս Մակեդո-
նացին որդեկրել է իր պարսկապարձ թոռն եւ
նրան գահաժառանգ նշանակել։ Արբ Աղե-

բամեղը ժենացել է և անգեկացել թէ ինքը պարսիկ արքայի որդին է, պահանջել է Դարեւից, որ գիշէ նրան Պարսկաստանի պահ իբրեւ անդրանիկ ժառանգին: Երբ Դարեւ չէ բնդունել այս պահանջը, Աղեքսանդր գէնքի է գիժել և իբր քանակով եկել, գրաւել է Երանը:

Այսպիսի սխրագործութիւններ, կամ հետապնդում, հետաքրքրական գեղարք, ինչպէս նաեւ սիրահարական նկարագրութիւններ, գերազանցօրէն ծագեցրած և գեղեցիկ յանգստի ուսանասրներով զարդարուած մեծ հանդերձ ևն կարգացում մագովբական շրջաններում: Բայց Շահնամէի կարեւորագոյն կողմն է իսկապէս, ոչ միայն քերթուածի մէջ, այլ նաեւ Ֆիրդուսի այնտեղ յայտնած խորիմաստ պատգոյթութիւններն և քննադատական հայեացքը:

Քիչ չեն այնտեղ այնպիսի աստուածարանական և փխրոսփայտական հայեացքներ էլ, որոնք հիացում են պատմաունել ընթերցողներին: Բանականութեան մասին խոսելով, Ֆիրդուսին գրում է. «Բանականութիւնը (بى دانى) հոգու աշքն է. իսկ ասանց այս աշքի մարդը չի կարող աշխարհ կառավարել: Դու միշտ բանականութիւնը քեզ համար ուղեցոյց ընդունիր. նա է, որ քեզ հետու կը ասնի և ասանց սոյթարելու»: Հետաքրքրական է նրա հայեացքը Քրիստոսի վարդապետութեան մասին, որը նա այսպէս է պատկերացնում. «Եթէ մէկը քովերարկուն խլէ, մի բարկանար: Եթէ մէկը քեզ այնպէս ապաւեկէ, որ աշքերդ խա-

տարին, մի գայրամար և մի թաղկամար, այլ աշքերզ փակիր և ոչ մի գաւն խաւք մի արտասանիր: Աթէ քուսակամարչափ ուտելիք չուծիս, մի գանգատիր, այլ ունեցածովդ գոհացիր: Աթէ գորզ շունիս վրան նստելու, մի հոգ անիր: Այս կերպով շրտաւրութիւն և պարտաւրութիւն պիտի չզգաս և հանգիստ պիտի լինիս:

Շահնամէն վիթխարի գործ է, հսկայական շափերով: Թիրգուսին գրել է 55.000 տուն (دستیکه, distique)՝ ամէն մի տուն երկու հասարակարչափ և յանգասար ասոյ ունի, ընդ ամէնը 110.000 տող, որի մէջ մանում են Դաւրբերի սկզբնական 1000 տողերը: Եւ այս բնագործակ աշխատութեան ամէն մի տողում արտացոլում են Թիրգուսի թերթուական հանձարն և անգուգական անբասարածութիւնը:

Թիրգուսի տառակցութիւնն և փառքն է միանգամայն, որ իր այս սքանչելի գործովը նա պարսկերէն լիզան կիրտել, գարգացրել է: Նրա սան ու ասացումները ընդհանուրի սեղանակամութիւն են գարմել, այնուհետեւ և մինչեւ հիմայ:

Իրաւունք ունի Թիրգուսին իր աշխատութեան վերջում գրելու՝ «Ահա ասարակցայս այս մեծ գործս որի շնորհիւ իմ համբաւս պիտի ասարածուի ամբողջ աշխարհում: Իմ սնունդս պիտի սնմանանայ, որովհետեւ ես չսնեցի ընտիր խաւքի սերմեր: Ամէն խելացի և քարեպաշտ մարդ իմ յիշատակս պիտի օրհնէ...»:

29210-61

Մեծ բանաստեղծի վախճանը շատ ախուր է եղած : Նա չէ վաղելի էր անձնական աշխատութեան արդիւնքը : Նա ունէր նախանձարդներ , շարժման հակառակորդներ , որոնք ասորնացրել են նրա արժանիքը սուլթանի աչքում , գլխաւորաբար այն հիման վրայ թէ Թիւրքուսի հարստացած մահմեմական չէ , այլ հերձուած ոգի է թէ իր բանաստեղծութեան մէջ գովարանում է հին , կուսակաշտական կրօնին գրագաշտութեան յարգներին : Այս պարագան ազդել է , եւ Մահմուդ , որ մշակուած սիւննիթութիւն , փոխանակ իր խոստացած վարձատրութիւնը լիովին վնասելու , սակի դրամով (դինար) , ինչպէս որոշուած է եղել , ընդհակառակը շնչին մի գումար է ուղարկել նրան այն էլ արծաթ դրամ (դիրհամ) : Թիւրքուսի՝ աստիկ վրդովուել է այս անարգական վերաբերմունքից եւ մի գտն ծաղրական քերթուած է յարինել Մահմուդի հասցէին եւ հասցրել նրա մեռի : Մահմուդ՝ գոյրացած , մահուան վնիւ է կարգացել նրա գլխին , բայց բանաստեղծը յաջողել է փախուստ առնել եւ մի առ ժամանակ Պարսկաստանում իր յարգողների մաս թաղնուելուց յետոյ ապաստան է գտել Բաղդադում : Շատ ժամանակ վերջը Թիւրքուսի առգանդը գնահատողները սուլթանից ներում են առացել , որով բանաստեղծը կարողացել է վերադառնալ իր ծննդավայրն եւ այնտեղ վախճանի : Սուլթանը զգուշով իր անարդար վարձունքը , նայն իսկ ուղարկել է նրան իր խոստացած վարձատրութիւնը լիովին : Աւանդու-

թիւնն առում է, որ երբ այս սակեցրած գումարը փոխ կամ ուղարկվայ բարձուած մանուած էր քաղաքի մի գոնից ներս, միւս գոնից դուրս էին առնում Թիրգուսի գիտկը: Նոյն իսկ այս վերջին պարագայում էլ նրա մարեանց հակառակորդները հանգիստ չեն թողել նրան, եւ չեն թոյլատրել որ նրա մարմինը թաղեն մահճատեղանայ յառուկ գերեզմանոցում, ուստի թաղել են նրա սեփական կաշուած ընթիւնն ինքնին:

Իրանի մեծագոյն բանաստեղծին հասցրած այս անիրաւութիւնն այժմ բարձուած է: Այժմ համե լուսամիտ վեհագեալը՝ Բըզաս շահ Փէլլէվին՝ Թիրգուսի անուան եւ գործին արժանի մի փառասուրբ յուշարձան-գամբարան է կառուցել նրա ծննդավայրում: Իրա կարգադրութեամբ է, որ եղական հանգիստսորութեամբ առնուել է մեծ բանաստեղծի ծննդեան հազարամեակը, որին Թիրգուսին կատարելապէս արժանի էր, իր Շահնամէնովն, որ Իրանի ազգային ոգու կրքովն է:

Բ.

Հայ ժողովուրդը նախապատմական ժամանակներից ի վեր անմիջական եւ անընդհատ յարաբերութիւններ է ունեցած իր գրացի մեծ երկրի, Իրանի հետ: Նոյն իսկ Հայի եւ Հայաստանի անուան, առաջին անգամ Պարսկաստանում է արձանագրուած, Արմինի եւ Արմինեա մեծի անկ: Դարեւ Վշտաստեղեան կամ Դուշտաստ Իրանի մեծ արքան Բէհիստունի (կամ

Բիսիտունի) ժայռի վրայ, առաջին անգամ
 քանդակել է այս կաշուժը 521 թն Ն. Ք. : Այդ
 ժամանակ, ինչպէս Հերոդոտոս պատմաւայրը
 վկայում է, «Արմինեան» Դարեհի ընդարձակ
 պետութեան մի ստորապութիւնն է եղել :
 Հայաստանի այս կաշուժը յայտնի էր Ասրենա-
 ցուն, որ գրում է թէ «Կաշխարհւո մեր պար-
 սիկը անուանեն Արմին» :

Դարեհի և իր յաջորդների ժամանակ
 հայերը մասնակցել են քնակամարաբ պարս-
 կական մեծ արշաւանքներին զէպի Հելլոպա :

Դարեհից 10 զար յետոյ ևս Հայաստանին
 նոյն գիրքն է վիճակուել Պարսկաստանի հան-
 զէպ : Միայն թէ երկու երկիրների մէջ եղած
 կրօնական տարբերութիւնը՝ լարուած յա-
 բարբրութիւններ ևս ոտկոծել նրանց մէջ : Սա-
 անեաններն իրենց նախորդ պարթևա արքա-
 ների ուղղութեանն հակառակ, որոնք շատ
 հաշտարար էին Հայոց նկատմամբ, քանու-
 թիւներ ևս գործ գնում, աշխատում են քնել
 նորամուտ քրիստոնէութիւնն իրենց բովին
 Հայաստանում ևս այս նպատակով մուգակա ու
 մուգեր ևս սեղարկում, կրակադատներ ևս կա-
 ուցանում ևս զքաղաքական ուսումն ևս տա-
 րածում այնտեղ : Զրադաշտականութիւնը հիմ
 չէ բռնում այնտեղ, քայք նրա ուսումն տար-
 զիւն չէ մնացել, որովհետեւ մեր ևս դարի
 պատմագիրները շատ լաւ ծանօթ են գրած,
 այնչափ լաւ, որ ևս բոլորի գիտնականներ՝
 Զրադաշտի (Zarathoustra) օրէնքների մասին
 չչգրիտ անգեկութիւններ ստանալու համար

շեն վարանել զիմեւ մեր Եղնիկին ու Եղիշէին : Պահաւերէնն , որով գրուած էին այդ արէնք-
ները , հայ արքունիքի էլ գրութեան գործիքն
էր : Խորենացին վկայում է , որ երբ Ե . զա-
րում Մաշթոց-Մեարայ , որ արքունի շարասու-
զար (զպիր) էր , հետացել է Հայաստանից իր
հայ գրի արձանանքի համար , Արշակունի հայ
արքան չաչ զոք զաանէր անգ ի զպրաց , քանզի
պարսկականն վարէին գրով :

Զ . զարում Իրանի վրայ իշխում էր Նու-
շիրվան (կամ Անուշիրուան) մեծ արքան , որ
իր վեպի Բիւզիւրշիւնի հետ ընդհանուր
հաջման առարկայ էր : Արեւելքը նրանց հառ-
ցէին բազմաթիւ գրայցներ է հիւսել , որոնց մէջ
Նուշիրվան պատկերածում է իրբեւ Արդա-
րաւքեանն ներկայացուցիչ , իսկ Բիւզիւրշիւնը՝
Խմաստաւ Իեան : Սրանց ժամանակ էլ , Հայաս-
տանի մեծազոյն մասը Իրանական գերիշխա-
նութեան տակ էր : Ֆիրգուսին գրում է Շահ-
նամէի մէջ թէ Նուշիրվան իր պետութեւնը
չորս մասի էր բաժնել եւ այս մասերից մէկն ,
յատկապէս երկրորդը՝ «Արմինեան էր մինչեւ
Արդեբիլ» :

Ֆիրգուսին Հայն եւ Հայաստանը յիշատա-
կում է այն կոչումներով ինչպէս որ էր նրա-
նից 15 դար յառաջ :

Հայ-Իրանական յարաբերութիւններն տե-
սակէտից մեծապէս շահեկան է Ֆիրգուսի մի
գրուածն , որ եւ հարկ եմ համարում ընդար-
ձակօրէն յառաջ բերել այստեղ :

Զ . զարի վերջը , Խոսրով Բ . Փարփիզ

պիտի յաջորդէր իր հօր, Որմիզդին: Բայց Բահրամ Զուրինէ անունով պարսիկ իշխանը ապստամբում է Որմիզդի գէժ և, գէնքի է գեժում նրան ապագայիս և Պարսկաստանի վրայ թագաւորելու համար: Խորով՝ նկատելով, որ անկարող է իրեն հաւատարիմ մնացած պարսկական յոժերով թշնամին յաղթահարելու, գիտում է թէ՛ Յունաց և, թէ՛ Հայոց աջակցեան, նա անմաժը գալիս է Հայաստան և, այնտեղ հայ նախարարներէրից ժանաւանդ երկուքը՝ Մուշեղ Մամիկոնեան որին Զիր-գուսի՝ ՎՄԱՄԼՅԱՆ անունն է ապիս և Մժրաւ Բազրասունի մեծ ռաւոյակութիւն ևն մաւաւցանում և, հայկական զորքի գլուխ անցած հակառ ևն մզում Բահրամի գէժ: Հայկական զորքը պարսկականից բաժան, Մուշեղի հրամանատարութեան տակ, ամայի մի տեղում բանակ էր գրել, յարմար ժամանակ կուսի մէջ՝ մտնելու համար:

Նրա մաւ ապստամունել էր նաեւ Բէզուի, Խորովի մօրեղբայրը: Խորով երբ գալիս է Հայոց բանակն և, տեսնում է այնտեղ իր մարեղբորը, հարցնում է որա որպիսութիւնն և, երբ յսում է նրա գլխին եկած փորմանքները, շատ ջաւում է և, լաց լինում: Խորով տեսնում է ՎՄԱՄԼՅԱՆ, և Բէզուիին հարցնում է թէ ո՞վ է նա: Բէզուին պատասխանում է. ՎՄ՝ արքայ, արեղակի գէժք, ինչո՞ւ մի քանի շնորհայի խառ չեա ուղղում ՎՄԱՄԼՅԱՆ: Այն որից, որ գու իրանը թողիք և, Յունաստան գնացիք, առ ամենեւին չէ պաւկած մշակուած

տեղում : Նրա բնակարանը վրանն է եղած առաջատարում : Նրա սրահուսր կտառից ու թուղիքից էր շինուած :

Ճշտ բազմաթիւ զորք է ժողոված , գինաւորուած է մեծ իշխանի նման . ունի նաեւ զբաժական զանեմ : Մուսէյլ անյոզզոզգ կեցած է այս աննապարհի վրայ , ապաստով քո պարմին , որովհետեւ իր մեծ փափազն էր որ թեզ տեսնէ Իրան վերադարձած :

Ճոսրով , աշխարհի աէրն , առայց այն ժամանակ Մուսէյլին : Ի՞նչպէս կարելի է , որ քու քաշած այսչափ նեղութիւնն անհետեւանջ մնայ : Եւ պիտի աշխատիմ , որ այսուհետեւ քու սրերդ երջանկութեան մէջ անցնին եւ առունդ մեծերի մէջ մեծազոյնը լինի :

Մուսէյլ նրան պատասխանեց . Մի արքայ , տուր ինձ զէթ մի անգամ մի բազլ բախտաւորութիւն . թոյլ տուր որ մերձենամ եւ համբուրեմ քու ասպանդակդ եւ այս կերպով իմ յարգանքս մատուցանեմ քու մեծութեանն եւ Հոսրհիդ : Ճոսրով պատասխանեց . Քու կրած նեղութիւններիդ փոխարէն այսուհետեւ պիտի բազմացնեմ եւ աւելի փայլեցնեմ քու զանմերդ . կը կատարեմ խնդիրքդ . քու առունդ ամենասէր անուններից գերազանց պիտի դարձնեմ : Այս տակով նա հանեց մի ոտքն ասպանդակից եւ այս խելացի անձը , Մուսէյլ , անհամբերութեամբ համբուրեց նրա ոտքն ու ասպանդակը . նա բոլորովին շփոթուեց Ճոսրովի ահից : Թապաւորն երբ նրա

այս առախնան անմեութեան թիւեր տեսաւ, հրամայեց, որ վերադառնա՞նք Նաաթի, իսկ ինքը ու՝ ժեղ կերպով իր երեւոյթը մզելով գորտ ելաւ այն ամայի վայրից եւ այսպէս վազեց մինչեւ Ազէրգուշտագի տանարըն։

Թուրով իր բանակը երեք մասի է բաժանում։ Հայկական զորքը Մուշեցի հրամանատարութեան տակ մախ կողմն է դրուած։ Արմէլ յառաջ բերել պարսկերէն բնագիրը։

سخت جیش آمداد ارمنی

այսինքն՝ ای جوش و تباع ارمنی

«Չախ թիւի վրայ Հայն էր անուանի
Հազամ էր գրահ, եւ սուրն Ահրիմանի»։

Ընդհանուր հակառակորդը՝ Բահրամ՝ մեծ ջանքեր է գործ դնում Թուրովի ուժը տկարացնելու։ Այս նպատակով նա փորձեր է անում Հայոց զորքն իր կողմը գրասելու, այլեւայլ խոստումներով։ Բայց Հայերը մնում են անզրպուսեյիսէն հաւատարիմ պարսիկ օրինաւոր արքային։ Այն ժամանակ Բահրամ փոխում է իր տակաւրան (tactique), սկսում է արհամարհանքով վերաբերուիլ Հայոց եւ սաւում է իր զորքին ըստ Թիրգուսիի՝ «Ո՛վ կայ մեր գիմացը՝ մի կամ երկու երկչուտ եայ գունդ»։

Իսկ Թիրգուսին իբրեւ նրա այս անարգանքին պատասխան՝ դովարանում է, ասելով՝

از ارمینیه نیز چندی سیاه
می آخت چون باد با او راه

այսինքն՝

«Հայաստանից եկած մի քանի գորագույնները
Բուրնն էլ յառաջ դիմեցին հողմի մեման առ-
քայլ» :

Ճակատամարտը վերջանում է Խոսրովի
յաղթութեամբ : Մուշեղ անձամբ ջախջախում
է Բաշրամի գլուխը :

Խոսրով կտաարում է իր խոստումն եւ
վարձատրում է Մուշէղին, այսինքն Մուշեղ
Մամիկանեանին :

Այս պատմական գեղջը գրեթէ նոյնու-
թեամբ նկարագրուած ենք պահում հայ պատ-
միչների թով : Թուականը 589 է . Վաշրամ
Նիխորէն, որ Շահնամէի Բաշրամ Զուրինէն
է, ապստամբում է Խոսրով Բ-ի հօր, Արմիզդի
դէմ : Խոսրով զօրք է հաւաքում Հայաստա-
նում .

«Եկեալ Խոսրովու, ասում է Չամչեան,
70-000 զօրք ի Դուին, պաշարեաց եւ յաշ-
խարհէ Մեծին Հայոց ի մեան Միւհրանայ
մարզպանի, զոր իրր 30-000 եւ եւ պնտա ի
մեռա Մուշեղայ . . . » :

«Յերիս բաժանեաց Խոսրով զզօրս իւր .
եկաց ինքն ի միջին գնդի եւ Ներսէս ընդ նմա
զօրք մուծաց : Յաջ թեւն Մեղիսդ եւ Զար-
միւհր զօրավարք Պարսից, հանդերձ պարսիկ
գնդաւ, եւ յսեկակ քեւն Մուշեղ ընդ Սմբա-
տայ Բագրատունաց, զօրով Հայոց : Մուշեղ

հանդերձ զնկան Հայոց բանակեցաւ ի դաշտի, տաւրք միով հեռի ի բանակէն հոսորովաւ: Լուեալ Վահրամայ թէ Մուշեղ երեսուն հազարաւ բանակեալ է ժեկուսի, հեռի ի Սասնովայ, ի դաշտի, եկն ի վերայ նորա բանակեկալ պահու...: Իսկ քաջն Մուշեղ, որ յեցեալ էր ի ձերութիւն, քաջայերեւոյ գնոսա (զորքն) եւ ապա ի մի բերան աղաղակեալ Վ. Պարսպեան հաս ժեղ յայնութիւն, գիմեցին առ հասարակ ի վերայ զորայն Վահրամայ հանգերձ հեծելովքն Պարսից եւ հարին գնոսա շարաշար յոյժ...: Իսկ Մուշեղ յոյժս աղաւտան՝ գվերջին շունչ զորութեան իւրոյ ցուցեալ, մեղեայ գմարն իւր եւ հնար ուժգնութեամբ զոյսի Վահրամայ եւ ցրուեալ զուգեղ նորա եւ յերկիր կործանեալ գնաւ¹:

Այնուհետեւ Մուշեղ Մամիկոնեան իր ձերութեան պատահաւով քաշուած է ասպարէզից եւ Սմբատ Բագրատունին է յիմուած Սասնովի աջ բազուկը՝ որսածգած բոլոր նախաամարտներում, ժամաւանդ հիւսիսակամայ գլմ: Սմբատ թմէն աեղ, պարսկական բանակի գլուխ աեցած, որին աեշուշա նա հայ զորքի ժամանակցութիւնն էլ բերում էր, յաղթական է հանդիսանում: Պարսկաստանի սահմանները այնպէս քաջարար է պաշտպանում, որ պարսից արքան երան՝ իրեն հպատակ հիւսիսային գաւառների վրայ, ինչպէս էր որ. հ.

¹ Պաւլեան, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., 296—298:

Վրկամբ, մարդպան է գնում: Սմբատի հեղինակութիւնը մեծ է եղած Հայաստանում եւս: Նրա միջնորդութեամբ, Սոսրով իրաւունք է ստացիւ նոր եկեղեցի կառուցանելու:

Սմբատ Բաղրատունի յատուկ Դուին է գալիս եւ զեկազարում է, որ կաթողիկոսական թափուր աթոռի վրայ նոր Հայրապետ ընտրուի (607ին) եւ նոյն իսկ միջամտում է Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներէ մէջ այդ միջոցին ծագած կրօնական հարցերին: Սոսրով այնքան գոհ է մնում Սմբատից, որ նրան բոլորովին տանում է Պարսկաստան եւ իյլ արտօնելով պաշտում մեծ պատուով:

Սոսրով Բ. Փարովիզին (Ապրուէզ) յաջորդում է Յազկերտ Բ., որ իր ուշադրութիւնը նուիրում է Պարսկաստանի մշակոյթին: Նա յանձնում է մի զարդացած Հայրենասէր Հրէհանէն (գիւգապետ)՝ Դանիշլէրին, որ վերականգնէ պահլաւական շէփտաւոյ-նամակը» (Սոսրով-նամէ) լրացնելով ինչ որ այնտեղ թերի էր եւ աւելացնելով նոր գրոյցներ եւ աւանդութիւններ Պարսկաստանի փառասօր անցեալից, ի հարկէ ծագեցնելով բանաստեղծութիւն: Դանիշլէր յաջորդութեամբ գլուխ է հանում այս մեծ յանձնարարութիւնը: Նրա գործին հետեւում էին Յազկերտի, եւ առ հասարակ պարտիկ արքունիքի մօտ անմնասորութիւններն, որոնց կարգում նաեւ Բաղրատունիներից, Սմբատի մերձաւոր արեւնակիցները, նոյն իսկ Իրանի քան սահմաններից գուրս, Հայաստանում եւս:

Ահա այս վերջինների թուան է եղած, կարծում եմ, պատանին Սահակ Բագրատունին, որ այս կամ այն կերպով, մեռքի առկ է ունեցած այդ Մոզայ-ձամէի մի սրինակը և ոգևորում ու սխալացած նրա մէջ պատժուած հերոսական սիրազորութիւններով, Սահակ զգացած է թէ իբր ազգն էլ անշուշտ ունեցել է յիշատակաց արժանի գէպքեր, անցեալում, որոնք մնացել են ջիր ու ցան և չառերին անծածոթ: Եւ նա փնտռել է մի հայ Դանիշվէր, որ կատարէ Հայ ժողովրդի համար այն, ինչ որ նախ Նուշիրվանի ժամանակ հաստատել է և ապա Յազկերտի պատուէրով լրացուել է պարսիկ Դանիշվէրի մեռքով: Նա գտել է այդպիսին յանձին Մովսէս Մորենացուն և պատուիրել է նրան յորինել այդ ժողովածուն յատկապէս Հայոց համար:

Ահա, իմ կարծիքով, ինչ պարագաներում է յղացուել Մորենացու Հայոց Պատմութիւնը: Դաւով նրա թուականին, այդ եղել է ոչ կանուխ Եոթներորդ դարի միջինքն, որովհետեւ նրան իբրեւ շարժառիթ և սկզբնական ազդիւր հանդիսացող պարսկական ժողովածուն կամ համադրութիւնը գոյութիւն է առել Յազկերտ Բ.ի ժամանակ, որ վախճանել է է՝ դարի կէսին, հիշող նշին:

Տեսնենք այժմ թէ ինչպէ՞ս է կատարել մեր բազմամտաւ պատմահայրն իրեն արուած այս պատուէրը:

Գ.

Մ. Խորենացին իր Պատմութիւնն սկսում է Սահակ Բաղրատունուն ուղղամ մի գեղեցիկ և պատշաճաւոր ճիւղաբով, որտեղ նա գտնում է իրեն պատուէր տուողի այս նախա-մեծութիւնն, և հաստատում է թէ նրանից յտանջ ոչ ոք չհարուստ և իշխան» չէ մասնել թէ անհրաժեշտ էր մեր երկրի անցեալի յիշատակները ժողովել և գրի առնել: Մեր յտանջ քան զմեզ և կամ առ մեզ եղեն հարուստ և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ քնդ մեռամբ անկեղոց իւրեանց արգիւք գրելոց իմաստնոց զայսպիսեացս կրամայեցին կարգել լլխաւսնս թանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքս առնել խորհեցան ժամպակութիւնս իմաստից և զմեզ այսպիսի այժմ եղեալ ծանկաւ... յազապս որոյ հեռաւորքս ընկալեալ գրս խնդիրդ աշխատասիրեցայ ի կատարումն» (էջ 4)¹:

Այս խոսքերից յետոյ Խորենացին պարզում է թէ ի՞նչ ծրարութիւն և ի՞նչ ազդեցութիւն վրայ հիմնուած, նա պիտի գրէր Հայոց անցեալի պատմութիւնը: Եւ նա չէ ծածկում Բաղրատունուց թէ ինքն ամենեւին հաւան չէր այն ոգիւսքման, որով նա տաղարուել էր իրանական գրայցների ընթերցումի շնորհիւ և

¹ Օգտւում եմ Խորենացու հետեւեալ հրատարակութիւնից. Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Լոնդոնի զոգչ. Թարգմանութեամբ. Histoire de Moïse de Khorène, trad. française par P. E. Le Vaillant de Florival. Վենետիկ 1841: Արշատախութիւններն այստեղից են:

այս գրոյցներին տուած մեծ կարեւորութեամբը: Մտայ ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն (ուզում է ասել յղացում conception), որ յիսկզբանցն մերոյ ազգաց մինչեւ ցայժմուս միայն զառար զայսպիսոյ մեծ իրէ բուն հարկանելի եւ մեզ խոյզ խնդրոյս առաջի արկանելի՝ երկար եւ շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զգաւմութիւնն ճշգիւ գրազարդացն եւ գնախարարական ազգաց եւ առեմից» (էջ 12):

Երբեմային՝ անկասկած ծանօթ է ետղայնամէիքն եւ սրտն իրրեւ ազգիւր ծառայող իրանական գրաւոր գրոյցներին, սրովհետեւ իր պատմութեան մէջ բանիցս յիշում է այդ մասին, թէ եւ մասեաններէ անունք չէ տալիս, որոնք զուցէ չունէին էլ: Բերեմ մի բանի սրինակներ:

Վազում ազգաց լեալ մասեանադիրք, որպէս ամենեցունց է յայտնի, մանաւանդ Պարսից եւ թաղղէացոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք...» (էջ 6):

Քանզի գտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ զիր Պարսից եւ Մուհայ..., այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մասեանք» (էջ 12):

Վնդա թէ ասիցես, ուստի՝ մեզ եւ գնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանունս եւ զգործս, ասեմ՝ ի նկոյն զիւանաց թաղղէացոց, ասորեստանեաց եւ Պարսից, զանն մտելոց անունց եւ գործոց նոցա ի

խառնու (քուլք) արժանի, իբր գործակա-
լաց եւ վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ
կացելոց եւ մեծաց կուսակալաց» (էջ 98) :

Թորենացին «հեշտարար» ինչպէս ինքն է
ասում, բնդունում է Սահակի առաջարկու-
թիւնը՝ զգուզիս մերոյ կարգել զպատմու-
թիւնս, թոյց գծկամակութիւն է ցոյց առիւս
պատմելու նաեւ։ Հայոց ժողովրդական տառա-
պելական գիւշտպնների գործերը, այն մեւով
ինչպէս որ կային պարսից շարուցաց մա-
տեններէ մէջ եւ յորգորում է Սահակին կա-
րեւորութիւն շատ շարանաւորաց առաջադիւ-
ներին կամ ինչպէս քիչ յետոյ աւելի եւս
շեշտում է՝ «առաջադիւնաց առաջադիւններին»
Այնու ամենայնիւ, նա լռեցնում է իր այս
շեշտութեան զգացմունքն ի սէր Սահակին, ի
նկատի ունենալով որս պատանեկութիւնը եւ
յամեն է առնում այդ եւս գրել։ «Տացուք զայ-
սոսիկ մանկական ժոց տիտց եւ
անհասարակեան խակութեանց լիալ տար-
գանք, գտան որոյ եղիցի եւ տատանոր լիալ
մեզ գգնափող կամաց թոց» գրում է նա։ Ու-
շաղրութեան արժանի է, որ հոյ վիպասան-
ների երգերը յատու՞ թերած ժամանակ նա
հիմնում է պարսկական սղարիւրների վրայ
եւս, «պարսից մատնամբն վկայեն եւ Հայոց
երգն վիպասանաց» (էջ 262) աւելով։

Եւ այսպէս Թորենացին սկսում է պատմել
իրանական գրոյցներն ակամայ, միմիայն Սա-
հակին գոհացում տալու համար։

Տեսնենք այժմ այն գրոյցներն, որոնք

կան Սորենացու շով եւ ապա ընդարձակորէն նկարագրուած են բանաստեղծական բուն ախենով Շահնամէի մէջ:

1. Սորենացին իր Պատմութեան մէջ առանձին Գլուխ է յատկացրած Բիւրասպ Ամդանակի առասպելին՝ «Ի Պարսից առասպելաց յազակս Բիւրասպի Ամդահակայ» վերնագրով, որակզ գրում է.

«Բայց զի՞նչ արդեւք տարփանք թեզ եւ Բիւրասպի Ամդահակայ փծուն եւ անճոռի առասպելք իցեն, եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անոն բանից մանաւանդ թէ անբանութեան առնես աշխատս եւ անբարի ստաճայ նորա բարեբարութեան եւ զիւսց նմա ազատաւորութեան, եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զսուտն եւ ուսացն համբարումն եւ անգրեւս օրիշտալացն ծնունդս եւ յայնմհաւ շարութեան յանախութիւն, ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի»:

«Իսկ ապա եւ Հրուդենայ ուժեմն զնա կապել սարեօք պղնձեօք եւ ի լեռանն տանել, որ կոչի Գրմբաւընդ: Այլ եւ ի Հանապարհի ննջեն Հրուդենայ եւ Բիւրասպեայ թարշեն ի լլուրն եւ զարթնին Հրուդենայ եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել, եւ զինքն անդրի ընդդէմ նորա Հասաւանել, յորմէ պակուցեալ հնազանդեալ կայ շղթայիցն եւ ոչ զօրէ կլանել եւ ազալանել զերկիրն» (էջ 132):

«Իսկ վիշտագոցն բուսումն կամ կատարելապէս վիշտագանայն Բիւրասպեայ, որ տաի, է այս: Քանզի անբաւ մարդիկ սկսու զտհել

գիւտաց, մինչ աստղակեանալ ի նմանէ բազմութեանն եւ միաբանեալ ամենեցուն եւ հաշածել, եւ փախչել նմա ի նախասացեալ լերինն կողմանս եւ ի սասարկ վարելոյն զնա, թոթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ: Յայս վաստահայեալ վարդապետն զնա՝ հանգեան աւարտինչ գտեղեւոյն: Իսկ Բիւրասպեալ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ, փնտս սասարկ աննելով. այլ յազթէ բազմութիւնն եւ փախստական լինի. եւ հասեալ սպանանն զնա մերձ ի լեռանն եւ ընկեցնուի ի վիհ մեծ ծծմբոյ» (էջ 136):

Այս աստղակէր՝ Շահնամէի ամենագեղեցիկ գրուածներէց մէկն է, շատ յաճախ կիրարկուած: Այստեղ գրոյցը հետեւեալ կերպարանքն ունի: Նախ պարզենք, որ Աղահակ = Դահակ = վիշապը՝ Ֆիրդուսի Զահակն է, շար հսկան, որին Սորենացի Բիրտապ անունն է տալիս, ինչպէս որ բնականուամբ էր Հայաստանում: Բիւրասպեալ հասեալ էր անսան Կոստէ և տասն հազար ձիու տէր (Բիւր = 10.000, տոպ՝ = մի, պարակերէն): Պարսկները նրան Մարի ևս են կոչել՝ վիշապ: Ֆիրդուսին պատմում է, որ Փիշպապան առաջին հարստութեան ժամանակ Ջէմշիդ, որ Պակամարթի երրորդ յաջորդն էր, այնչափ փառաւոր իշխանութիւն է վարել, որ ինքն իրեն աստուած է յայտարարել եւ բնականէլ տուել: Բայց արարների թագաւորը Զահակ նրա զէմ պատերազմ է վարել եւ նրան գահընկէց անելով ինքը թագաւորել է Պարսկաստանի վրայ:

Զոհակ ամէն ժի ուսի վրայ ժի ժի՝ գիշտայ և սանեցել, որոնք կերակրուել են ժարգկային սպիւնեւորով: Այսպէս են սնուցել նրանց, որպէս զի Զոհակի կեանքին շփոտեն: Այս անգիրը՝ ժարգկային գոհերից գայրացած ժողովուրդն ապստամբել է Կովէ անունով ժի ներսս գորբիների առաջնորդութեան ներքեւ: Այդ ժամանակ է երևում Ֆէրիդուն գիւցտպին (Խորեմաշու Հրիգունը), որ կուում է Զոհակի գէմ, բռնում է նրան, սանում է Դամաւնդ յիւն, այնակ չգթայում եւ վերջապէս ժահացնում: Այս կերպով Գարսկասանն իր գահնի մեռքից ազատելուց յետոյ Ֆէրիդուն նստում է գահ:

Բիրտապ-Զոհակի այս գախնաւոր Հայոց չգիտասաններն ինչպէս կոչում է նրանց Խորեմաշին, յարմարեցրել են Արտաշէսի նախնածոս եւ շարամիս որդի Արտաւազդին, որ չմկասն ի վեր ի Մասիս որսի գնալիս, շքաշք կամ գեւերք բռնել են նրան եւ այնակ չգթացկապ պահել: Միայն թէ պարսկական Դէմաւնդ յիւն այսուկ, բնականաւորս Հայկական Մասիսով է փոխանակուել:

2. Շահնամէի մէջ շատ ծանօթ եւ մեծ հանդիման կարգացումն գրուող է Սիմուրգ հակայ եւ բարերար թռչունի վկայք: Այս գիթիարի արծիւն իր բունն ունէր Կովկասեան յիւնաչգթայի ամենարարժք գազաթի էլլըրուսի վրայ (Շահնամէի մէջ Ալլարդ): Այնուկից նա նկատում է ժի փոքրիկ երեխայի, որ իր սեպհական հօր, Մամի մեռած

նկատուել, թագուել էր լերան վրայ: Սիմոնը
 խղճալով, կոտորեց իր զորքը, ասանում է
 նրան իր բունն եւ այնտեղ իր ձագերի նկատ
 միտումն մեծացնում է: Տարիներ անցնելուց
 յետոյ, երբ երեխան արդէն մեծացած է լի-
 նում, Աստ խղճի խայթից գրգռւած բարձրա-
 նում է լին եւ այնտեղ իր սրբուն է փնտրում:
 Սիմոնը տեսնում է եւ ցոյց է տալիս երե-
 խային, որի անունը Ջոնա էր, յայտնելով թէ
 իր հայրն էր եւ եկել էր նրան տանելու:
 Ջոնա՝ իր հօր անգութ փորձունքից գոյրա-
 ցած ի սկզբան չէ ուզում հօրը մտնելու,
 բայց բարի արժիւի յորդորանքով համաձայ-
 նում է գնալ եւ հօրն ընկերանալ: Սիմոնը
 նրան խոստանում է, որ երբ որ եւ է նկատ-
 թեան մէջ ընկնի, ինք, արժիւր, միշտ խելոյն
 նրա սգնութեան կը հասնի եւ կը պաշտպանէ
 մինչեւ իր մահը: Ջոնա գտնւում է քաջ եւ
 գեղեցիկ երիտասարդ եւ սիրահարւում է Բու-
 գարաւ անունով աղջկան վրայ: Նրանց ոյս
 սիրոյ գրուագը Ֆիրդուսին սքանչելի կերպով
 երգած է Շահնամէի մէջ: Երկու սիրահար-
 ներն, ինչպէս բոլոր այսօրինակ գէպերում,
 վերջի վերջոյ չհասնում են իրենց մուրադին:
 Մի օր Ջոնա տեսնում է, որ իր կինը անտա-
 նելի ցուերի մէջ տանջւում է: չի իմանում
 պատճառն եւ խելոյն կոշ է անում Սիմոնին:
 Բարի Սիմոնը լսում է իր բունից նրա սգա-
 ցակն եւ անմիջապէս թռչում է եւ գալիս:
 Բուգարաւին տեսնելու պէս նա յայտնում է
 թէ նրա քաջամբ ծննդաբերութեան ցուն է եւ

մինչև իսկ սովորեցնում է թէ ինչպէս պէտք է նրան ոգնել : Բուդաբանք շնորհիւ այդ խորհուրդի, ազատւում է և աշխարհ է բերում Պարսկաստանի ամենամեծ գիւցազներն, Թոստամին :

Սորենացին գիտէ այս հրաշայի թուշունի ատապէին, բայց չէ ուզում երկարատեւ պատմել, որովհետեւ չբաժնագանք է համարում այդ : Միայն թէ իրանական Սիւմուրզի նման մի բարերար արծիւի գոյութիւնը նա լսել է Հայաստանում : Այսպիսի մի թուշունի շնորհիւ է պահպանուել Արծրունիների նախահայրն, որ այդ պատճառով էլ կրում է այս անունը : Ահա ինչպէս է նա պատմում այս ատապէսին, որին ինքը չէ հաւատում բնականաբար : Վեհ Արծրունիոյ գիտեմ ոչ Արծրունիս այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս ատաքի նորա կրէին : Թողում գոտառօղիկացն բաժնագան, որ ի Հազամակերտին պատմին : Մանկան նիրհեւոյ, անձրեւ և արեւ հակառակեալ և հովանի թռչնոյ պատանւոյն թաշկացելոյ (էջ 154) : Այսինքն մանուկը թնի մէջ է եղել անձրեւի և արեւի ատկ, և արծիւը իր թեւերով պաշտպանել է ուժասպառ երեխան :

3. Շահնամէի Թոստամ գիւցազնը ոչ միայն Հայոց այլ Կովկասի միւս ժողովուրդներին էլ ամէնից սիրած գէպն է : Թոստամի սիրազարծութիւնները մեծ հռանդով երգուել են զամապան փոփոխութիւններով Հայ ժողովրդի մէջ, բայց Շահնամէի երեսունից յետոյ : Այս իրանական գրոյցները Հայաստանում մուտ

Եւ գործել նախ նախաբարտեան կամ աւանդ-
նաշնորհաւ դասակարգերն եւ ապա ասար-
ծուել ժողովրդական խաւերում, կերպարա-
նափոխուելով տեղական պայմանների համա-
ծայն :

Շահամէի համաձայն Ռոստոմ աշուկի
Փիղիբեկեան այժի տէր է եղել : Դեռ երեսայ
հասակում, նա արդէն փիղ է սպանում : Հայ-
րենիքի թշնամիներին սարսափ է ազդում : Մի
անգամ նա ազ ծախող վաճառականի նման
ձգտուած, մանում է միմիայն թշնամու բերդն
եւ բոլոր բերդապահներին սպանում : Պարս-
կաստանի վրայ արշաւող Քուրանի գէմ
անընդհատ կռիւներ մղելով երկիրը մաքրում
է այդ տապաւանիւղներից : Ամէն անգամ, որ
հայրենիքը վտանգի մէջ է, Ռոստամն է փրկ-
կողը : Առաջ արքան՝ Քէյ- (կամ Կայ) Կո-
րազ, նրան իրանի Պաշտպան ախագոսն է յատ-
կացնում : Այս վէպի ամէնից արտաշարժ
գրուածն, որ շատ յայտնի է եւ նայն խել Եւրո-
պայում, Միջին Դարում, վիպասանութիւն-
ների նիւթ է դարձած, հետեւեալն է :

Ոչ մի առթիւ ոչ մէկը չէ համարձակում
Ռոստամի հետ մենամարտել : Մէկը ժիւղն,
դեռ պատանի, Սահրար (կամ Ջահրար) ա-
նունով յանդգնում է այդ քայլն անել եւ այն-
չափ անարդիւ ու կարիւն է լինում որ տառջին
անգամին՝ յաղթում եւ տապալում է Ռոստա-
մին. կարող էր մինչեւ անգամ սրա կեանքին
վերջ տալ, բայց Ռոստոմ յիշեցնում է
նրան Իրանի մենամարտական որէնքներն եւ

Սահրար վեհամեծեղն թաշխում է նրան
կեանքը։ Նրանք շարունակում են կռիւք եւ
երբորդ մեծամարտութեան ժամանակ Թոս-
տամ մահացու վէրք է հասցնում իր անձանոթ
երիտասարդ հակառակորդին։ Միայն սրտ
մահից չի։ յառաջ գաղանիքը թաշխում է։
Սահրար՝ հերոս երիտասարդը՝ Թոստամի հա-
րազատ արդին է։ Այնքան խոր վիշտ է գլուխ
հայրն այս անակնկալ յայանութիւնից, որ ու-
ղում է անձնասպան լինել, թաշ չեն թող-
նում։ Վերջիվերջոյ Երանի թշնամիներէից
մէկը, Կարուլի Քաղաւորը, թակարդ է սու-
րում Թոստամի գլխ եւ նրան սպանում։

Որքա՞ն չի։ Բան գիտէ Խորենացին այս
մասին, կամ աւելի հաւանականօրէն, որքա՞ն
գաւառաւորան, ծաղկեցրած եւ ընդարձակած է
Ֆիրզուսին այս պահշտական հին գրոյցը,
Շահնամէի մէջ . . . :

Խորենացին երկու խոսք է տաւ միայն
նրա մասին եւ շատ աւելի երկար խոսում է
նրա իբր թէ հաւատար հայկական Տորք Ան-
գեղեաց վրայ։ Այսպէս նա գրում է .

«Իսկ զայր խոժոտագեղ եւ բարձր եւ կող-
տարանմն եւ տափակաբիթ, խորանն եւ գժնա-
հայեաց, ի պատիւ Պաշտմայ, ի Հայկակայ
Թոննէ, Տորք անուն կոչեցեալ, որ գտնն ա-
ռաւել ժահադիմութեանն մայնէին անգեղեաց,
վիթխարի հառակաւ եւ ուժով, հաւատաւ կու-
սակալ արեւմտից. եւ յերեսացն անպիտանու-
րեմէ կոչէ քանուն արդին Անգեղ Տուն։ Բայց

Եթէ կամիս, ստեմ եւ եւ յազադս նորա ան-
յազ եւ փցուն, որպէս պարսիկք վասն Ռոս-
սոմայ Սազնկի կարիւր եւ Բասն փզոց այժ
սանիդը :

Է. Այս ժիւնոյն Ռոսսոմի որդի Սոն-
րարի ժառին ժի հին իրանական երգ կայ թէ
նա ինչպէս իր հասանած ազնկան մէջքը պա-
րանով փաթաթելով թերեւ իր ծառ : Այս
երգն է. որ հայ ժողովրդի մէջ տարածուե-
լով վերածուել է հայկականի եւ Սոքենացու
գրչոֆն՝ Արտաշէսի եւ Սաթենիկի ծանօթ գե-
ղեցիկ թերթուածն է հասցրել մեզ :

« Հեծաւ որի արքայն Արտաշէս ի սեան
ղեղեցիկ եւ հանեալ գոսկէպ շիկափակ պա-
լանն եւ անցեալ որպէս գարծուի սրաթեւ ընդ
ղեան եւ ձգեալ գոսկէպ շիկափակ պարանն,
ընկէջ ի մէջք որիորդին Ալանայ եւ շատ ցա-
ւեցոյց զմէջք փափուկ որիորդին արազ հա-
սուցանելով ի բանակն իւր » :

Իսկ Թիբրդուսին այսպէս է երգում Շահ-
նամէի մէջ, Սոնրարի այս թափազարծու թիւնը :

Անայ եւ շատ թամբից հանեց
նա գալարած ժի պարան,
Գցեց, ընկաւ փակը մէջքին
եւ նա բանեց ազնկան,
Երբ ազնիկը պարան ի մէջ
տեսաւ իրեն պարփական,
Որքան արեց մէջից գուրս գալ,
նա ազատուիլ չկարաց :

Իմ ձեռքը չեա ազատութի
 ասաց Մահրաբն իր գերուն,
 Ինչո՞ւ համար դու լոյս աղջիկ
 քեզ կոխեա որոնումս եւ այլն² :

5. *Ստրկեմացին իբր թէ շարսիլաւիաց առապելիներիցս զգուշանալով, ժի Երիստոնէւանսձ պարսիկի գրութեանն է գիժում, որպէս աւելի վատահելի, ժի ինչ որ Ստուհրումա Սասաասհունի, որի զոյսրիւնը գեոեա ունձանոթ է մնացան։ Ահա նրա խաղերը։*

Ահա Ստուհրումա զոյիք եղեալ Շապհոյ թաղաւորին պարսից... եւ մերոյ հաւատոյս դաւանեալ, անուանեցաւ Եղիազար, եւ յայն յեղու ուսեալ պատմադրեաց զգործս Շապհոյ եւ Սուլթանու։ Ընդ նմին թարգմանեաց եւ գտաւնացն պատմութիւնս մասեան ժի, որ գերեկից իբր լիալ Բարսումայի ուրումն առնումք, զոր Պարսք Սասաասհուն կոչեն, յորմէ մեր ուսեալ, երկրորդեմք այժմ ի գիրս յայս, թողլով գտաապելոյց նոցա բարբառմունս։ Փանդի անանդի է մեզ այժմ երկրորդել գտաապելոյն յաղագս երեսգոյն փափազոյ³

² Ստուսմ եւ Մահրաբ, ամբողջ վեպ եւ գանգան հասարակեց Շաւումայից, թարգմանեց ընդդէր պարսկերէնից մատուէլ Նիզարպեանց, Եւսի, 1885։

³ Այսուկ ժի խոշոր սխալ կոչ, որ արդիւնք է ինգլիսերէնում ընդգրկեալութեան եւ նեանարար սխալ ազգութեան։ Արագ անանդը Պարսից արքայ շարսիլ (Babak) է (պարսկերէն Զէկ)։ Չեապիքն սրբանկար ընդդէր Ե (B) գիրք ֆ Շէկիւով արտադրել է փափակ եւ լիալ իբր թէ աղջիկ է՝ փափազ, պարսից թարգմանք իմաստը տալով նրան։ Այս կերպով շարսիլ պարսկա-

և արգարադատութեան հրոյն մանուածոյ
 ևւայլն ևւայլն» (էջ 316) :

Այլ է այս Խոսհրատ-Աղբաղարն ևւ Երա
 դերեկից Բարսումա-Մաստսուհեր, որոնց
 վրայ է հիմնուած Խորենացին. մինչև հիմայ,
 ինչպէս կարծում եմ, չէ պարզուած : Գիտ-
 նական Գրիգոր Խալաթեանց՝ Հայ Արշակա-
 նեաց վրայ ուստի չէ լեզուով իր գրած հե-
 տադատութեան մէջ (Армянские Аршакиды
 եւն) այս պատմիչներին մտացածին է համա-
 բուծ ևւ Ենթացում է թէ Խորենացին կամե-
 ցել է ծածկել այն պարսկական աղբիւրն, որից
 նա իրաւ պատուել է. ևւ նա աւելացնում է թէ
 պէտք չէ կատարել որ Խորենացին իր մեղքի
 առէ ունեցել է որ ևւ է պարսկական աղբիւր :
 Իմ կարծիքով, այդ աղբիւրն էր Դանիշվէրի
 յորինած Մոզայնամէն» (Մօտայնամակ՝
 պահաւերէն) որը Սահակ Բաղրատունին
 առել է Երան, պատուիրելով, որ այդպիսի մի
 պատմութիւն էլ նա գրէ Հայոց համար :

Յաճկեայն պէպս, Խորենացու Պատմու-
 թեան մէջ Իրանի վրայ ևւ Գ.—Դ. դարերի
 Հայ-պարսկական յարաբերութիւնների մաս-
 րին, ուրիշ պատմիչներից տարրեր, ևւ յանախ

կան յատուկ տեսեր գործել է նոյնքն Խոսհրատն ա-
 նան փափայ : Դադղիտի Թարգմանէն էլ՝ այդ աղ-
 քական սխալին հետեւելով՝ Հյուսիս Երազայն փա-
 փայցն Խոսհրատը Թարգմանել է բառացի՝ «*est plein*
du songe plein de désir» : Այս խեղաթիւ-
 րումը չունկան որինակ է այն բաղաձրի սխալ պար-
 տադրութիւնների, հետեւաբար ևւ աղադրութիւնների,
 որոնք մանուկ են մեր հին գրչապիւր ընդդիմների մէջ :

խառնաշփոթ ու իրականութիւնից հեռու տեղեկութիւններ ենք կարգում, որ գծուաք թէ նրա պատմիչը, որ իր խօսքով Եւստակիոս թագաւորի պոլիքն է եղել իր ժամանակի մասին այդպիսի անհշոտութիւններ հաղորդէր :

Կայ եւ մի կարեւոր հանգամանք, մեծապէս ուշադրութեան արժանի : Ինչպէս յայտնի է Ստամենանները շատ անգամ եւ երկարատեւ, հաշածանք են մղել Հայոց պէմ, ոչ միայն ջրիստանեական այլ եւ քաղաքական շարժաւիթներէից դրդուած եւ այս հանգամանքը բնականաբար ազդած է մեր եկեղեցական մասնակցութիւնների մտայնութեան վրայ եւ նրանց վերաբերմանը պէտք հարեան երկիրը թշնամական բնասիրութիւն է ստացել : Դժուար է այս կէտում նրանց մեղադրելը : Խորենացին էլ այդ մտայնութիւնից առաջնորդուած երես է դարձնում, կամ գոնէ այդպէս է ջոյց տալիս, իրականական ազդեցութիւնից եւ նախապատուութիւն է տալիս, ջրիստանեայ, յունական պատմադիւրներին : Մեր գլխաւոր միայն յիշեցաք զպատմադիւրս եւ անդուստ զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեան խոստացաք յանդիման կայսրցանէլ՝ գրում է նա :

Ֆիւրգուսի եւ Խորենացու մէջ մի ուրիշ հետաքրքրական, թէեւ պատմաբանական, նմանութիւն կայ :

Խորենացին գաղափարեցնում է իր պատմութիւնը Եւ գործի կէտին, այն ժամանակ երբ Ռաշտիւնեայ ազգային հարստութեան վերջ գանելովը (429ին) Հայաստան կորցրել էր իր

քաղաքական անկախութիւնը. երկրի մեծագոյն մասը Պարսից գերիշխանութեան տակ էր ինկել, որոնք մարդկաններ էին դնում Հայաստանի նախկին արքայական գահի վրայ, թէև երկիրն իսկապէս հայ նախարարների մէջ էր բաժնուած: Երկիրը կառավարողներն իսկապէս, Բաղրատունիներն, Սիւնիներն, Մամիկոնեաններն, Արծրունիներն, Սորխունիներն եւ այլն էին: Գրի գիւտից եւ Ա. թարգմանիչների շրջանից յետոյ Հայաստանում ոչ մի միաթաւական երեւոյթ չկար, ոչ կրօնապէս, եւ ոչ գուտ արդային կամ քաղաքական տեսակէտով: Եւ Սորենային, որ պարծենում էր թէ Հայը «հանուրց հիւսիսականաց փհազայն» է, գրիչը չի կարողանում յառաջ տանել իր երկրի ներքին պատակասեմներն եւ տխուր տեսարանները նկարագելու համար եւ սկսում է «սորայ»: «Ոգրամ գրեզ Հայոց Աշխարհ» Գլուխով է վերջացնում իր մեռնարկը:

Նոյնպէս է վարուել նաեւ Թիրգուսին: Նա եւս իր պատմութիւնն ու քնարերգութիւնը դադարեցրել է երբ Պարսկաստան կորցնում է իր քաղաքական անկախութիւնը (է. գարի կէսին), երբ Հայրենիքն ինկած է ստոր ցեղի, եւ ստոր իշխանների տիրապետութեան տակ, երբ Հայրենի կրօնը բռնի կերպով հալածուած եւ մեկուսացուած է եւ երբ նոյն իսկ գիրն ու գրականութիւնը տեղի են աւում կրօնական արդեցութեան եւ արարականի փոխում: Նա այլ եւս իր «գիհկաններին» չի լսում. գովա-

բանեւոյ, պանծացնելու սր եւ է երեւոյթ չկար:

Թորենացու նման նա էլ չի կարողանում իր գրիչը յառաջ տանել եւ իր հսկայական մեծարկութիւնը նոյնպէս ողբով է վերջացնում: Նրա այս ողբն ամենակամ է: Ֆիրգուսին դատնապէս գանգատում է թէ 35 տարի անընդհատ աշխատելուց յետոյ նա ախոր վիճակի մէջ է գտնւում: Ուրիշներն ոգտւում են Նրա աշխատանքից մերթսէն: Իսկ ինքը նեղութեան մէջ է: Ահա Նրա վերջին խօսքերը.

«Վաթսուն եւ հինգ տարի անցան իմ գլխից. հոգիս ախոր է եւ անմկայից: Որչափ աւելի եւանդով սրտնում էի մեր թագաւորների պատմութիւնն, այնչափ իմ ասազը թուլացնում էր իր ընթացքը: Շատեր, սրտեք մեն են իրենց գիտութեամբն եւ ծննդովը, սրտեք իրենց համբաւն իմ գրիւս են պարտական, գալիս, արտագրում են իմ գրածները մերթաւ, կարծես եւ նրանց վարձկան պաշտանեան լինիմ»:

Գ.

Երեսնում հրատարակուած «Ֆիրգուսի» ժողովածուի գլխաւոր մասն է Կ. Մեյլիֆ Օհանջանեանի «ժառանգ ուսումնասիրութիւնը» «Ֆիրգուսին եւ Իրանի վիպական ժառանգները» «Շահ-Նամէկում ու հայ ժառանգութեան մէջ» խորագրով: Շատ բան նոր է այնտեղ իրր հայեցակէս: Հեղինակն նշում է ապա-

ցուցանել ի մէջ այլոց թէ ճերմաւեանագիր-
ներէից Ազատեանդեղոսի եւ Բուզանդի զպա-
ժութիւններէ՝ մէջ պատմական նախադաս
իրաւարձութիւններէ մի բանիւր վիպական
եւ առասպելական են (էջ 78—79)։ Հեղի-
նակն առ այժմ բաւականացել է տկոտրկներ
անելով այդ ժառանգ։ Ինչպէս յայտնում է նա՝
բնդարձակ գրութիւն ունի այս նիւթի վրայ,
որտեղ պարզել եւ հիմնաւորել է իր մտքերն
եւ որք զեռ մնում է մեռագիր, ինչպէս է որ-
հ. «Առասպելի վէպը»։ Որքան հիշյ է այս
կանխակալ հզրակացութիւնն, առ այժմ
գծուար է ասել, Պ. Օհանջանեան գտնում է,
որ հայ կղերն էլ այնքան ողկորուել է Շահնա-
մէով, որ պահանջ է գրացել ճեմ տապալա-
փութեամբ Շահնամէի շափով, բանաստեղծա-
կան թերթուածներ ունենալու, եւ զրա ար-
դիւնքն է «տկոտուար բանաստեղծ» Կոստան-
դին Նրզնկացու մեծ թերթումը՝ «Բանք յա-
զագա անցաւ որ մեծութեան», որ մեռով իրա-
նեան—Քիրզուսեան է, իսկ թո՛ւմզակութեամբ
բրիտանեական—Հայկական։ Միայն թէ հեղի-
նակն ինքն էլ բնդունում է թէ այդ երկու
գրութեան ուղղութեան մէջ զգալի տարբե-
րութիւն կայ, ուստի աւելացնում է՝ «Ճիր-
դութին՝ կեանքի ու վայելքի հարմոնիան է
հնչեցնում, Կոստանդին Նրզնկացին՝ բնդհա-
կառակն, կեանքի ու վայելքի մերժման ախտը
մեղեցին» (էջ 113—114)։

Հեղինակն պատաշարժել է շատ ազդու-
ներ, թէ՛ իրանական թէ հայկական եւ թէ եւ-

բարեկան, և այս պատճառով էլ իր ուսումնասիրութիւնը շատ նիւզաւորուել է, որ չէ փութում ընտէ՝ գրուած նպատակին: Առ թայի և՛ տալիս ինն նրա ուշադրութիւնը հրաւիրելու նրան անձանեթ մի նոր ազգիւրի վրայ, որ գտնուած է իր մեռքի տակ, Հայաստանում, եթէ միայն որ և է սխալում չկայ այն տեղեկութեան մէջ, որից ևս պատուած է:

Jules Mohl իր համարուած երկասիրութեան Զ. հասարած բառացի տառով է՝ «il paraît, qu'on conserve dans la bibliothèque d'Étchmiadzin, deux traités en arménien, sous le titre de la Sagesse de Nouchirvan, et il est vraisemblable qu'ils contiennent des traductions de livres pehlevi, tels que Firdousi en avait sous les yeux (T. VI, Préface V)». Եթէ իրօք էլ միանում Նուշիրվանի իմաստութիւնը՝ վերնադրով այդպիսի հայերէն երկու մեռագիր կայ, որ, ինչպէս Mohl ենթադրում է, թարգմանուած պէտք է լինին այն պահլաւական գրքերից, որոնք Ֆիրդուսի իր աչքի տակ է ունեցել, նոր հորիզոն է բացում «Ֆիրդուսին և հայ ժառանգարութիւնը» ուսումնասիրողներին համար... Երեւանում կամ էլ միանում՝:

Փաղովանուի երկրորդ յօդուածն է Գրոֆ-Մանուկ Արեղեանի յաւ. մշակուած ուսումնա-

* Այն ալ մասին Է. Ն. Աղիկեանի յօդուածն՝ «Երաստ Սնուշքրուան (Նուշիրվան) բաղաւորին», Հանգես Եւրոպեայ, 1905, էջ 97 և 98:

սիրութիւնը՝ «Շահամայի» ստանաւորի չափը
հայ բանաստեղծութեան մէջ:

Գ. Լեւոնեան մանրամասնօրէն յիշատա-
կում է՝ «Բիրլիսդրաֆիական տեղեկանք»
փոքր ինչ տարօրինակ զերնագրի տակ թէ
է՛րբ, ո՛րտեղ եւ ի՞նչ մասերը թարգմանուել
է հայերէն՝ Թիբղուսու հրատեղեալը:

Այս «տեղեկանքից» երևում է, որ հայե-
րէն մասնակի թարգմանութիւններ հետեւեալ-
ներն են.

1. Մամուլի Գիրգաղեանցի՝ «Թոստում եւ
Սահրար», 1893 թ.:

2. Նոյն թարգմանչի՝ «Զահակ Բիրաւսդի
Աօգահակ», 1894:

3. Նոյն թարգմանչի՝ «Սիւփուշ, Քէշ
Խոսրովից հասուածներ», 1895:

4. Ե. Թիբեաքեանի՝ «Շահամակ Թիբ-
ղուսի, դրուադ Արաւշիբ Բարեկանի»,
Նիւ Եօրկ 1909:

5. Գէորգ Ասատուրի՝ «Բեման եւ Մա-
նիքա զէպի Նախերգանք», Երևան 1924:

6. Սեյադի (Պետրոս Մտաթեանց)՝
«Երգիծարանութիւն»՝ Սուլթան Մահմուդին
ուղղուած, 1884:

7. Սողոման Տարանցու, նոյն դրուադը
տարբեր զերնագրով՝ «Մադր Սուլթան Մահ-
մուաի մասին», «Ասրհ. Հայաստան», 1934,
Թ. 141:

8. Նոյնի՝ «Թոստումի եւ Զահրարի զեր-
նէն մեմամարար», «Գրական թերթ», 1934,
Թ. 20:

Այս Յուդայի մէջ չէ մտել նորերս (1934ին) Քէհրանում հրատարակուած՝ Յ. Ջ. Միրզապեանցի թարգմանութիւնը՝ «Շահնամէ՝ Կտարներ — 1. Ռասամ եւ Սահրար, 2. Ռասամ եւ Աշրարուս, 3. Ռասամ եւ Էսֆանդիար»:

Այնուհետեւ յիշուած են Ֆիրդուսու մասին՝ այլեւայլ ամսագիրներում երեւցած քննական յոգուածները ընդ մէջը և յոգուած 1858ից մինչեւ 1906: Այս մասում բաց է թողուած մի կարեւոր ուսումնասիրութիւն, անշուշտ այն պատճառով, որ հեղինակը թէեւ հանրածանոթ հայ հրագրագիր (խմբագիր «Հիսթորիայի») եւ մեծ իրանագէտ, իր աշխատութիւնը գրել է ռուսերէն եւ ոչ հայերէն ինչպէս միւսները: Այս հայ գիտնականն է Ստեփանոս Նազարեանց, որ առաջինն է եղած, Հայոց մէջ, Ֆիրդուսու գրաց յուրջ ուսումնասիրութիւն գրողը: Նրա այս երկի վերնագիրն է՝ Абуль-Касемъ Фердауси Тусский, Творецъ Книги царей, славной подъ названіемъ Шахъ-Намъ (Աբուլ Կասըմ Ֆէրդուսուս, Թուսցի, Վերցուից Գրքի՝ սակզձողն, որ յայտնի է Շահնամէ անուամբ): Նազարեանց իր այս քննութեանը կցել է՝ պարսկական քանասանդուքեան պատմութիւնը մինչեւ Փե. դարի վերջը: Այս ուսումնասիրութիւնը երկու մասից է բաղկացած: Ա. մասը ապրում է 1850ին Կազանի համալսարանի պորրեքաթերթում (Ученыя Записки Казанскаго Университета) իսկ Բ. մասը՝

1851ին Մասկուսյում : Նազարեանց, ինչպէս երևում է, մեծապէս հետաքրքրուել է J. Mohl-ի հրատարակութեամբն եւ երբ իր աշխատութեան այս Բ. մասը լսյս է ընծայել, նրանից մի օրինակ սւղարկել է Պարիս գաղղիացի համալսար. իրանազէտին : Mohl ինքն է յիշում այս մասին, իր հրատարակութեան 2. հատարի յառաջաբանում :

Սա. Նազարեանց, որ Վերելիյադիտութեան Դսկաորիչ ուսումնական սաստիճանն ունէր, գրանից յառաջ թարգմանել էր արդէն պարսկերէն ընադրից միւս պարսիկ մեծ բառարանից՝ Սաադիի (Շէյխ Մուսլիհ-էզզէին) հանրածանօթ «Գիւյիտանը» (دلیلی) : Այստեղ եւս նա ունի գրական պատմական ներածութիւն¹ : Տպւում է Մասկուսյում 1857ին :

¹ Նազարեան մեծարանն իր հիմնադրութեան յիշատակի առթիւ սուսերէն լեզուով մեծ ծաղւմուս է հրատարակած 1862ին, որի մէջ կոչ մեծարանի հաշտաւորթիւնն եւ այս յօդիւնի առթիւ խառնածանքի բովանդակութիւնը : Այս ծաղւմուսի մէջ յիշատակում է նմանապէս Սակփաւոս Նազարեանցի այս եւ ուրիշ գրական գործերի յուշակը (էջ 50—60) : Այս ծաղւմուսն յանկան է նաեւ այն կողմից, որ Տեալաթիւնը յարժուր է դառնի կշիշ ոյնուղ, հայութեան համար պատուարիք փաւերայիքներ, հայտնական հրափարակներ, աւրաշխական պատմիկներ, Սրանք են՝

1. Աշէրէլ Միհրաբէդի հայտնի հրամանագիրն, 1867 Մայիս 31 թուով, որով արձանաթիւն է արւում պարսկահայոց «Армянская Компания» (Հայկական ընկերութիւն) փոշուան աւետարական մեծարհիւթեան, Խառնաւան ներմուծիչ պարսկական մեծարք եւ բռնի :

2. Մեծն Պետրոս Ա. հայտնի 1702ի ծանօթ հրապարակը, որով մեծ հայտնի իր բարեք լարն է յարանում «Честному народу Армянскому, дающему» (Честному народу Армянскому,

«*Յ. Հայաստանի Պետական Կույս-Պատմական Թանգարանը, գրում է նայն ժողովածուի մէջ Ա. Շահնազարեան, ներկայումս ունի յերկու «Շահնամէ»ի մեուագիր նկարագարդ պարսկերէն արինակներ, որոնցից ամենից սակիի աշրի է ընկնում Թ. 20ր, որն ստացուել է Լազարեան ձեմարանից» եւ նա նկարագրում է այս վերջինն հետեւեալ տողերում (էջ 147—148) .*

«Այդ մեուագիրը թէեւ արտագրուել է XIX դարի առաջին կիսում, հետեւորաբ վերջին ժամանակի գործ է, բայց մեուագրի թէ ներքին եւ թէ արտաքին հանգամանքներից, ինչպէս նաեւ ժանրանկարչութեան տեսակէտից երևում է, որ դա ընդորինակուած է XVI—XVII դարերի լուսագոյն մի արինակից : Շահնամէի այս մեուագրի մեծութիւնն է $25 \times 23 \times 5$ ս(անտիմետր), բաղկացած է 389 թերթից, (777 էջ) Ամբողջ մեուագիրն այնպիսի խմամբով եւ մեծ զգուշութեամբ է

обрѣтающемуся в Персін, наша Императорская вѣлость...»):

3. Աղբիւրվաւում 1736ին կազմուել էին եւս եւ վրացական ձեռնագրեր. որոնք գործել են այնպէս ուստիան բանկի հետ համերաշխութեւ, ընդհանուր թշնամու ղէմ: Կայսրը, 1764 Մայիս 4 թուով հրամայում է ուստիան Սենատին, որ այդ ձեռնագրերն արձակուին, իբրեւ արդէն իրենց պաշտօնը կատարած, ինչպէս որ որդի է Յատուկ Զինուորական Յանձնաժողովը: Եւ վերջապէս՝

4. Կայսերական հրովարտակ, որով Հայ-կարսիիկ եպիսկոպոս կրքչապիսի (Հեհնայ) Թեմական Առաջնորդ է հաստատում Ռուսաստանում բնակուող Հայ-կաթոլիկ ժողովրդեան: Թուական է 1810 Նոյեմբեր 7:

գրուած, որ շկայ տակացրած կամ ուղղած
մի բառ անգամ... Գրութիւնը մանրատառ
նաստի է տեսողոյն մեջանով, պարզ եւ անշփոթ
տեսներով, առանց տաւրոյ գծերի, գերնա-
գրերը՝ բաց կարճապոյն մեջանով եւ այլն։
Քուտկանն է հիջրէի 1245, ուրեմն մեր 1828
տարին։

Այս մեղադրի ամենահետաքրքիր եւ ու-
շացրտիկան արժանի կողմն է կազմում նրա
մանրանկարչութիւնը որով զարգարուած են
գրէի 52 էջերը։ Նկարչի համար իրեւ նիւթ
են ծառայել Շահնամէի մէջ գեղարուեստական
պատկերացումով հանդէս բերուած գիւցա-
դունները, առասպելական շրջանի թագաւոր-
ները, զորաժարներն ու հերոսները, նրանց
կուսի, որսի, հանդէսների, խրախնանքի, սի-
րահարութեան եւ պաշտատեան կեանքի այլեւ-
այլ տեսարանները, ինչպէս նաեւ այդ բոլորին
կից իրանի կապաւորոյն կամ արեւոտ եր-
կինքը, գորշ եւ լերկ լեռներն ու բլուրները,
կանաչ մարգագետինները, ջրառատ աւազան-
ները եւ սազարթաստիս ձոնիները...»²։

² Աս հանութեամբ կարգացի այս նկարագրու-
թիւնն, որովհետեւ Շահնամէի այս հետաքրքրական
գրչապիւրն եւ անսկիւ եւ այլից անցնել եւ Մանկուցում,
նախ քան Հայաստան փոխադրուիլը, այնպիսի բացառիկ
զարգացման մէջ, որ տաւրոյ չիմ համարում այս-
տեղ պատկերը։

Յուսական Համայնաժողովան Յեղափոխութեան
չառց, Հազարեան ձեմարանը կարճ ժամանակով ան-
ցել էր յայտն համայնաժողովանի մեռն, այն հիման
վրայ թէ այս հիմնարկութիւնը կրում էր Վերնիկան
(կարագ ձեմարան (Пазаревский Институт Восточ-
ных Языков) պաշտմական կոչումն եւ որովհետեւ

Այս գրչապիւր Շահնամէից Էն վերջում՝

Յաւատարմութեամբ պատկեր լեզուով խոսող 20 միլիոն Քուրդ-Քաթարներ կային, ընդ առէնք 2 միլիոն հայեր փոխարէն, ուստի պէտք է որ մեծարանք մեծամասնութեան, այն է Քաթարների լեզուի ուսման ծառայելու և նրանց կարգադրութեան առկա գրուելու և Մասկուայի Վերականգնման Կոմիտէի (Комитет по национальностям) լեզուին էլ որ այս ուսուցչական պատկերարանութիւնը։ **ՆԵՐ ՔԷԼ ՎԵՐԷԼ.** Հայաստանի այժմեան Համայնքի վարչապետը, Յանայ Միքայ. Տէր Կարբիլէեան Մասկուա եկաւ իբրեւ Հայաստանի վարչապետ և լեզուներ Յաւատարմութեան քաղաքացի վարչական մարմին ВЦКР (Всероссийский Центральный Комитет) — Համաստանի Կենդրոնական Կոմիտէ) տնօրէն, նա իսկուց ընտել այս տնօրէնական վիճակին վերջ տալու և յաջողեցաւ։ 1922 Յանուարին էր, որ մեծարանի վերադառնալով Հայաց յանձնարար իրականացաւ։ Արեւմտեան և պատկերայն պատկերները, տեսնելու համար թէ ինչ վիճակի մէջ էին գտնուում։ Դասարաններէն մէկում եւ տեսող մի Փետրուար մարտի մէջ կենդանացէրը, պատկեր կախուած։ Եւ ժողովուրդ, որ կարգում նրա վրայի պատկերներն տեսնելով մոկապարտիւնը և իբր կարգադրի, Յայի ապաւն... Տիրույթի սուլլում Արցախի Համայնքի պատկերներ էր։ Հայի մեծագոյն լինելու, Հայի գրամով պատկերանում և մեծամասնութեան Հայ պատկերների ուսում քաղաքացիական պարգում հայի պատկեր սուլլութեան պատկերի զեմքն էր փոխում... Յանմամուից տնօրէնական վերջը, Տէր Կարբիլէեանի տնօրէնականութեան առկա մարմն կայացաւ, որին եւ ժողովներէն, Լարկ եղան կարգադրութիւններն տնօրէնում, որ Լարկեան մեծարանը ժողովի և ծառայել իր նպատակին՝ այն է, Հայ մարմնով կրթութեան և պարգումը։ մեծարանի Մասնապետութեան Քաղաքացիական մարմններին և այլ իրերը, քաղաքապետարար պատկեր էին մի մեծ երկարակող սնուակի մէջ, որ և է փոքրամեկնայ պատկերում Լարկ։ Յանուայի Յանմամուով ընտրուեց այդ սնուակը ընտելու և մէջ իրերը շարժակողը Լարկ, որի տնօրէններն էին, մեծարանի նախնայի վարիչ Կարէն Միքայէլեան, Պրոֆ. Ներսիսեան և եւ։ Մասուիկի ընտելին ընտելուեց, որով Լարկ եկաւ մեծարանը կանգնել։ Մեծարանը, որ մէկ մարմնով ընտելան նրանից Արապ Ջիւմուս, որին էր, կարեւոր փոխանին և սնուակը ընտելու։ Սկսեմք Լար

ժողովածուի մէջ առատօրէն գրուած մանրանկարները :

Ենչ հաշուազիտ գրչադիրներ, որոնց մէջ էր հայերէն ծանօթ ամենահին մեծագիր գրուածքը, Ք. Գաբրիէլ աւարանը: Կարէն Միշտելեան հանեց, աւագ ինձ պարսկական մաշակով կազմուած, եւ ընտիր պարսկական մանրանկարներով պարզարուած տարաբանա մը գրչադիր, որ ընկեմ: Եւ մի քանի քաղ տղի տնցի, թերթեցի եւ յայտնեցի, որ աշխարհաւոյտի Եսեկու-մէն էր, չիւզ այն, որ զերեւ այգոյն ճշգրէն նկարա-գրել է Եսեկուպրեան: Այս է, որ յետոյ ուրիշ գեղարուեստական իրերի հետ Մոսկուայից ուղարկուեց Արեւան:

Ներսիս ինձ այս առթիւ յիշել նաեւ հետեւեալը: Դրանից մի քանի որ զերջը եւ գաբժոյ լէնինդրադ, ուր ընտփում էի: Այնուհ չանցիպեցայ Արեւանում նոր յաջուած հայկական Համալսարանի տեսուչ Դ. Զաւթեանին, որ եկել էր գրեթէ, մանաւանդ թէ ամբողջ գրա-պարաններ գտնելու: Հայաստանի համար, որ այդ առաջին տարիները շատ կարեւոր քաների էր կարտ...: Եւ համաթեամբ յանձնեցի նրան իմ անձնական մասնա-նագարանն (որչաքի կարգապէս էի փրկել...), որ իմ միակ գոյնն էր մնացել, իբր զայդն նուր իմ կողմից մեր նորակազմ Մայր Հայրենիքին: Գ. Զաւթեան՝ իմ գրեթէ տասնութների մէջ գնել առաջ, միայնց մեր՝ Պետերբուրգի հայկական ուխտերի մասնապարանին, Արեւան ուղարկելու համար:

ՅԱՒԵԼՈՒԱՄ

Ճիրգուսի ծննդեան հազարամեակը հաճախարհային տանի բնասութիւն ունեցաւ : Աւրոպական մայրաքաղաքներն, աւելի կամ պակաս հանդիսաւորութեամբ, բայց բոլորն էլ տանեցին Արեւելքի այդ մեծ քերթողի յիշատակը : Շահնամէի մէջ պարզուած շատ աւանդութիւններ եւ գրոյցներ կան, որոնք ազերս կամ գոնէ նմանութիւն ունին Միջնադարեան Աւրոպայի ծածաթ դիւցազներգութիւնների եւ աւանդական վէպերի հետ : Այս է պատճառը մասամբ, որ Արեւմտեան աշխարհի արեւելադէպներն այդպիսի մեծ յարգանք մատուցին Արեւելքի մեծ գրուակին :

Աւանանուագէս հանդիսաւոր էր Պարիսի յարգանքը : 'Գաղղիան' արեւելադիտութեան ճիւղի մէջ ոչ մի եւրոպական երկրից ետ չէ մնացած : Մանասանդ թէ ունեցած է գիանահաններ, որոնք յաւակաղէս Թրանսդիտութեան կարապետներ են հանդիսացել, այսպէս են՝ Anquetil-Dupéron, Jules Mohl եւ Eugène Burnauf :

Պարիսում 1934 Նոյեմբեր—Դեկտեմբերին տեղի ունեցան այդ հանդէպները, հանրապետութեան նախագահի ներկայութեամբ : Ամէնից կարեւորն էր այն, ինչ որ դաղղիական

Համաթուաթը «Ազգային Մատենադարանն» (Bibliothèque Nationale) էր կազմակերպել, ժի վերին տասնիճանի շահեկան ցուցահանգէս, որին իրենց ժամանակցութիւնն էին բերել բարձր պետական պաշտանարաններն, որչափ որ ասոնցութիւն ունէին ցուցահանգէսի ծրարքին: Մուցահանգէսի նպատակն էր՝ նախ ցոյց տալ Իրանի մեծ քանուստեղծի գրական գլուխ գործոցն, եւ ապա կամ միեւնոյն ժամանակ պատկերացնել այն ուղին, որով բնթացել է Իրանական Ուսումն Եւրոպայում, սկզբից մինչեւ մեր օրերը: Առաջին նպատակի գլխաթուաթը՝ «Եւրոպական բնականաբար Վերջացողիքն» կամ Շահնամէն էր, որից երկու գրչաղիր ի տես էր գրուած: Մէկը արինակուած էր 1450ին եւ ունէր սրտնչիւի գեղանկարներ Թիմուրեան տաաջին շրջանին յատուկ: Բացուած էր այն էջն, ուր Կայ-Լահրասպ րազմել էր գահի վրայ: Սա՝ Հայրն էր Գաշասպի (Վաստասպ), որ բոտ տւանդութեան տաաջինն է եղած Զրադաշտին հաւատացողն եւ նրա չեղձ պաշտպանն, որի շնորհիւ էլ զրադաշտականութիւնը չիմն է գրել Իրանական աշխարհում: Կայ- (կամ Քէյ-ը) Ստարով այս Լահրասպին նշանակել է իրեն յաջորդ եւ ինչպէս Ֆիրդուսին է պատմում, այնուհետեւ քաշուել է անապատ, ժի աղբիւր է գտել այնտեղ եւ խորհրդաթուր կերպով աներեւութացել:

Շահնամէի երկրորդ գրչաղիրը, նոյնպէս սրտնչիւի գարգանկարներով, բացուած էր այն էջի վրայ, ուր գահի վրայ էր Շահ-Քահմասպ

արքան (1524—1576), իր արքունիքով շրջապատուած : Սրա ժամանակ էր, որ Անգլիայի Եղիստըթ թագուհին փորձել է յարարեցուցիւններ հաստատել Սէֆելդիների արքունիքի հետ :

Շահնամէի եւրոպական լեզուներով կատարուած զրեթէ բոլոր թարգմանութիւնները կային այնպէս եւ շրջապատել էին բնագիրները : Առաջին տեղն էր զբաղւած Jules Mohl-ի հրատարակութիւնն, որ մի կատարեալ կոթող է հանդիսանում Ֆիրզուսի պատուին կանգնուած :

Միւս թարգմանութիւններն էին՝

Գերմաներէն՝ Görres-ի, ժամանակի, 1820-ի, Von Schack-ի ժամանակի՝ 1851—1869, տալ. Բերլին եւ F. Ruckert-ի ամբողջ՝ 1890—1895, տալ. Բերլին :

Անգլիերէն՝ Atkinson-ի ժամանակի 1832 խնդոն, եւ Warner-ի ամբողջ՝ 1906—1912, խնդոն :

Իտալերէն՝ Pizzi-ի ժամանակի՝ Տուրին, 1886—1888. եւ

Գամերէն (danois)՝ Christensen-ի :

Ամէլից աւելի իմ հետաքրքրութիւնս չափանքին Թուրքերէն թարգմանութիւնները, երկուսն էլ զրչապիւր, մէկը ոտանաւոր, 1520-ին գրուած, պարսկական նկարի գրով եւ կապոյտ ու սպիւնգոյն շրջանակներով, Շիրապի սնով : Միւսը՝ արձակ, աւելի ուշ թարգմա-

նուած եւ արտադրուած Սուլթան Օսմանի
Հրամանով փէ. գտրոււմ : Թարգմանիչն է ոմն
Դէրվիշ Հասան՝ Մահդի կոչուած : Այս գրչա-
դրի պատկերներէց հետաքրքրական էր ա-
ռանմանալէս այն տեսարանն, որ Բրանի ազ-
գային հերոս Ֆէրիզունը իր հակառակորդ
արաբ Զահակին (Ալ-զահակ) մահուան է դա-
տապարտոււմ :

Այս ցուցակից երևում է, որ Շահնամէն
առաջին տեղամ Քուրբերէնի է Թարգմանուել,
որ հետեւանք էր ժամանակի ժողաբանական
հանգամանքներին :

Տպագրական գործն էլ ցոյց էր արուած
այնտեղ : Շահնամէի առաջին Թարգմանու-
թիւնը տպուել է Անգլիերէն՝ Կալկաթայում,
նոյի 1811ին եւ. ապա 1829ին :

Այսչափ՝ Շահնամէի բաժինը : Նուազ հե-
տաքրքրական չէին Բրանի վերաբերեալ միւս
բաժինները : Այնտեղ մի պարսկերէն գրչադիր
կոր՝ Գանձակեցի Նիզամի կոչուած բանաս-
տեղծի (մահւ. - 1263) որ վէպ էր «Ժականգէր-
Նամէ» վերնագրով : Այս գիւցաղներգութիւնը
չարունակութիւն էր Շահնամէին, որտեղ
Ֆիրդուսին նկարագրել է Ազ. Մակեդոնա-
ցուն, որին ինչպէս յայտնի է, Պարսիկ բա-
նաստեղծներն իրրեւ իրենց արքաների սե-
րունդ են ընդունում եւ ըստ այնմ էլ Բրանի
ազգային թագաւոր համարում :

Ցուցահանդէսն ունէր իր դրամազիտա-
կան մասը : Յայց էին արուած Սուլթան Մահ-
մադ Դազլէվիի (նա, որ Ֆիրդուսինին յանձ-

նարարել էր Շահնամէն ստանաւորի վերածել) դրամները, գրանց թով էլ գրուած էին Բաղդադի ամիրայական Կադրը Բիլլահի կարած գրամներն, որի թով որ Ֆիրդուսին ազատատան էր դաւել Մահմուդի հետ իր յարարերութիւնները խզելուց յետոյ եւ նրա Երկիւղից փախուստ տալով: Կային նաեւ ուրիշ գրամներ Սասանեանների շրջանից:

Շատ ուշագրաւ էին՝ Դաղդիայի եւ Պարսկաստանի մէջ աեղի ունեցած պատմական յարարերութիւնների վերարերեւալ վաւերացիրները, որոնց մէջ մանաւանդ՝ Իրանի վրայ իշխող Քուրանի՝ այն է թաթարական Սաների Դաղդիայ Թագաւորներին գրած նամակների բնագիր, մէկը՝ Արդուին, որ գրուած էր 1289ին եւ միւսը Օլձայթուի (Oeldjaitou) 1305, որոնք յատուկ թաթար պատգամաւորներ Պարիս են բերել: Հետաքրքրական էր նաեւ մի վիճադիր պատկեր, որ ցոյց էր տալիս թէ ի՞նչ մեծ շուքով Լուդովիկոս Ժ՛. 1715ին ընդունել է պարսից շահի գեւազանին:

Հարուստ էր նաեւ Խլանագիտութեան վերարերեւալ րամիրը, որից երեւում է, որ Արուստն շատ ուշ եւ շատ դանդաղ է սկսել ծանոթանալ Իրանական աշխարհին: Այս ծանոթութիւնը սկսում է Vincent de Beauvaisի *Miroir historial*ից, ապ. 1469ին: Niebuhrի Արաբիայում եւ Հարուստին Պարսկաստանում կատարած ուղեւորութեան նկարագրութիւնը՝ Փրանսերէն թարգմանուելով ապուել է 1776—1780ին: Այս գրական աշխատութիւններից

զեկաժարուելով համբաւուք արեւելադէս
Silvestre de Sacy ժեկնարանել է Նաքչի-Ռուս-
սամի արձանագրութիւնները :

Պարսկերէն լեզուի առաջին Ռեալիանու-
րիւնը, կամ առաջիններից ժին, տպուել է
Փրանսերէն, Հոլլանդայում, Louis de Dieuի
հեղինակութեամբ (Յն. 1590), որ գառախո-
սում էր Լէյդէնի համալսարանում : Մի ու-
րիշ քերականութիւն, յատկենքէն պատմ,
տպուել է 1639ին : Այս երկու քերականու-
թիւններն են եղել պարսկերէն լեզուի ուսման
առաջին մեծարկներն Եւրոպայում :

Իրանագիտութեան բուն սահման եղել
է հոշակաւոր գաղղիացի արեւելադէսը Ան-
քետիլ-Դիպերրոն (Anquetil-Duperron, 1731
—1805), որ առաջին անգամ ուսումնասիրել է
Զրադաշտի Աւեստան, շնորհիւ այն ընդգի-
րներէ եւ սանսկրիտերէնից կառարուած պարս-
կական թարգմանութիւնների, որ Նա գտել
էր Հնդկաստանում : Յայց էին արուած այն-
տեղ Զէնդ-Աւեստայի պաշտպիր սրինակներ եւ
Թարգմանութիւններ :

Աւելորդ եմ համարում կանգ առնել այլեւ-
այլ Եւրոպական լեզուներով երեսցած թարգմ-
թիւ ուղեգրութիւնների վրայ զէպ ի Պարս-
կաստան, տպուած 1487ից սկսած, որոնք Յու-
ցահանդէսում ընդարձակ տեղ էին գրուել :

Յուցահանդէսի պատերը ծածկուած էին
Ֆիրդուսիի Հայրենիքը յիշեցնող աշխարհա-
գրական քարականերով : Այս կէտում առաջ-
նութիւնը Թրանագիտներին չէ պատկանել :

սրանց մասնակցութիւնը սկսում է միայն ժէ. գարեից, յայտնի ուղեւոր Շարզէնից: Աւստի Bibliothèque Nationale-ը ստիպուել է գիմել այս բաժնում Պորտուգալցի և Հոլլանդացի նուագնայներին, և Բաալացի գիւտնագէտներին և սուս ցարերի գործակալներին աշխատութիւններին:

Հետաքրքրական էր մի Պորտուգալցի նուագնայի կազմած շարակնը, որ Մարտիան էր ներկայացնում 1515ին և որի արեւելեան աւանմանները նա ասել էր մինչև Կասպից ծովի եզերքը, Աղշէրանեան թերակղզու ծայրը, և այդտեղ գրել էր մի մեծ կրակատուն¹, որի վրայ թոյն այնպէս էր փայլում, որ ինձ չի-հեցրեց այդ տեղի (Բաքուի) նախահոսքերի հրդեհը... Կասպից ծովի եզերքը ներկայացնող մի ուրիշ շարակն էլ կար, որ մի Հոլլանդացի է գծել Carel van Werden անունով, 1721ին, երբ յատկապէս, Մեծն Պետրոս սուսական կայսեր յանձնարարութեամբ շրջել է այդ տեղերը: Մեծն Պետրոս այս շարակնը նուիրել է Աղզային Մասեկնադարանին, ի չիտտաակ իր Պարիս այցելութեան:

Բայց այս հնարեայ շարակնների մէջ երեւակայութիւնն (fantaisie) էլ իր գերն ունէր: Մարտիան այն մամուսակ միայն ճիշդ գտ-

¹ Շարակնագրի այս տեղեկութիւնը շատ ճիշդ է. այնտեղ, որ այժմ Բաքուի համալսարանի նախնին հանքերն են գտնուում, կրակատուններ եղել են շատ վաղուց, չնայելի այն բնական ստորերկրեայ գազի, որ հիմայ էլ արտաւորում է և այժմ մէջ բոցավառում:

զափար է կազմէլ Ռբանական աշխարհի ժառին երբ լիովին պատրաստուած արեւելապէսներ գիտական նպատակով ուղևորել եւ ուսումնասիրել են երկիրը :

Պարթսի այս Թիրդուսիական Յուցանանդէսը մի ուրիշ հետաքրքրական կողմն ունէր մեզ, հայերիս համար : Պահարաններից մէկում պատուարս տեղ էր գրուել մի եփն հայ հեղինակի երկասիրութիւնը : Hayton l'Arménien տիտղոսի ասել ցոյց էր արուած Կարէկոսի իշխան՝ շերում պատմիչի հեղինակութիւնը, լատիներէն գրուած 1350ին, որի գաղղիերէնը ապուած Պարթում 1517ին, հետեւեալ խորագիրն էր կրում . «Les fleurs des Histoires de la Terre d'Orient, compilées par frère Hayton, seigneur du Kork, cousin Germain du roy d'Arménie» :

Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հազարաւոր եւրոպացիներ այցելել են այս Յուցահանդէսը, պարսիկ հանձարեղ բանաստեղծի ծանօթութիւնն եւ համբաւը տարածուել եւ ընդհանրացել է նաեւ ժողովրդական խաւերում :

II.

A. SAROUKHAN

FIRDOWCI ET MOISE DE KHORENE

(CONFERENCE FAITE AU «CERCLE DES ETUDES
CAUCASIENNES» A PARIS, DANS LA SALLE DES
SOCIETES SAVANTES, LE 18 MARS 1935)

DEDIE
A LA MEMOIRE DE MON FIDELE ET
REGRETTE AMI GEORGIEN

RAPHAEL GOKIELI

L'AUTEUR

BRUXELLES
OCTOBRE 1935

L'influence iranienne dans la littérature géorgienne.

(Conférence faite au «Cercle des Etudes
Caucasiennes» à Paris, le 18 mars 1935.)

Par A. SAROUKHAN.

Avant-propos.

A l'occasion du millénaire de Firdowci, l'illustre poète national de l'Iran, l'auteur de cet ouvrage avait fait à Paris, au Cercle des Etudes Caucasiennes (dans la salle des Sociétés Savantes) le 18 mars 1935, une Conférence sous le titre de «Firdowci et l'influence iranienne dans les littératures arménienne et géorgienne».

Cette conférence rédigée en français, était divisée en 3 parties:

Ire Firdowci et son œuvre.

II^{re} Les rapports de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorèn avec le «Livre des Rois» de Firdowci, et

III^{re} L'influence iranienne dans la littérature géorgienne.

Les deux premiers sujets ayant été amplement développés dans l'étude bibliographique, en arménien, qui précède, sous le titre de «Firdowci et Moïse de Khorèn», l'auteur n'a trouvé nécessaire de publier, que la troisième partie de sa conférence. Il a jugé cependant opportun d'y ajouter deux nouveaux chapitres à savoir:

- I^o La Constitution de l'alphabet géorgien et
- II° La littérature ecclésiastique géorgienne.

L'auteur se flatte d'avoir ainsi permis à ses lecteurs de se former une idée plus complète de la littérature géorgienne, en général.

Bruxelles, le 30 juillet 1935.

I.

La constitution de l'alphabet géorgien.

Les «Annales Géorgiennes de Vakhtang» du XVIIIe siècle, dont je parlerai longuement plus loin, racontent, que l'alphabet géorgien a été découvert par Pharnavez, roi de Georgie, au IVe siècle avant J. C. Mais la «Chronique Géorgienne de Djouancher», rédigée au XIIIe siècle, est muette à ce sujet. Elle dit simplement, que «Pharnavez était un homme sage et érudit, qui ordonna à tout le pays de parler en langue géorgienne». Cet abrégé arménien de Djouancher, sert souvent à l'intelligence et à la critique du texte Vakhtangien comme l'a puissamment démontré Brosset. D'autre part d'honnêtes érudits géorgiens tâchèrent ces derniers temps de prouver, que l'alphabet géorgien s'était dégagé d'une très ancienne écriture et par altérations successives avait pris les formes actuelles. «C'est une fable, dira le père P. Peeters, dont tout le monde s'accorde à reconnaître l'autorité en ces matières, et cette fable devient un non-sens si l'écriture en question a un

rapport quelconque avec celle de l'Avesta, qui date des Sassanides ¹.»

«Nous ne voyons pas, c'est toujours P. Preters qui parle, comment on peut écarter un fait capital, à savoir, que l'alphabet arménien est frère jumeau de l'alphabet géorgien ecclésiastique. Koriun le dit en propres termes; il le répète à plusieurs reprises; son affirmation est précise, circonstanciée, cohérente avec la suite de son récit. Et ce témoignage est celui d'un homme, qui parlait à bon escient, puisqu'il était lui-même Géorgien et qu'il devint évêque dans l'Arméno-Géorgie. Si l'on a cherché à nier tout cela, tant du côté arménien, que du côté géorgien, c'est pour des motifs où l'amour-propre national se montre un peu (ou beaucoup) trop à découvert ².»

Koriun affirme donc, et sa véracité est hors de doute, que l'éclosion de l'écriture géorgienne est due à l'initiative du prêtre arménien Machtotz-Mesrop, qui était secrétaire du roi d'Arménie, Vramchapouh, et qui avait déjà fait de longues recherches dans les sphères syriaques et grecques pour la constitution de l'alphabet arménien. Il s'était donc spécialisé dans le choix du signe graphique.

¹ *Analecta Bollandiana*, 1928, t. XLVI, p. 382.

² *Revue des Etudes Arméniennes*, 1929, t. IX, fasc. 1, p. 219.

Tout cela n'est pas à discuter. Mais il ne faut pas oublier non plus, que Mesrop n'est pas seul à remplir cette énorme tâche. Il a un aide, qui est son traducteur et devint son disciple. Ce disciple est un géorgien, originaire de *Djak* ou *Djagh*, qui possédait les langues arménienne et grecque et était «digne de foi» (*Ազգայնասէր մար*)³.

Une erreur du copiste (il est certain que Koriun ne nous est point parvenu dans sa teneur authentique) fait dire à Koriun que ce traducteur s'appelait *Ջաղայ* (Djagha), qu'il faudra corriger *Ի Ջաղայ* — de Djagh. Ceci est confirmé par un ancien auteur arménien (du XIIIe siècle) qui raconte le fait comme suit: «Et l'homme admirable de Dieu, Mesrop, partit pour la Géorgie et constitua pour les Géorgiens aussi un alphabet avec l'aide ou par le moyen d'un certain Djagheli (*Ահաւոր ուսկիւն Ջաղելի*), qui fut son disciple⁴.» Et Djagheli signifie en géorgien: originaire de Djagh. Par conséquent le fond du système géorgien est arménien,

³ *Djak* était un village ou une forteresse géorgienne, près de la frontière d'Arménie, qui existait encore au XIe siècle. Après sa ruine, les Géorgiens y ont construit une «nouvelle forteresse», qui est actuellement la ville d'Akhali-tzikhe.

⁴ *Գաւառաբիւն Ջաղայայ Ջաղայայի, Վերջապահ 1862, էջ 51*. L'historien Vardan († 1287) en écrivant ainsi, avait certainement sous les yeux des manuscrits plus corrects de Koriun, ainsi que de Moïse de Khorène, qui le cite aussi.

avec adjonction d'autres caractères actuellement difficile à identifier quant à leurs sources, que Mesrop et Djagheli, travaillant ensemble, ont conformés aux besoins phonétiques de la langue géorgienne. Les alphabets arméniens et géorgiens ont été créés «sur plan débattu», à une époque et dans un milieu déterminés, pour servir à des fins religieuses et ethniques évidentes. L'Arménie ainsi que la Géorgie, avant leur conversion et dans les années qui suivirent, étaient fortement marquées de la culture et de la religion iraniennes. Les deux pays se trouvaient dans la nécessité de barrer la route à la culture mazdéenne, qui menaçait non seulement leur religion, le christianisme, mais la culture arménienne et géorgienne nationale, qu'ils avaient adoptés.

Le nom Koriun de l'auteur de la «Vie de Saint Machtotz (-Mesrop)» est un sobriquet, qui lui a été donné probablement en Arménie, à l'école de Mesrop, dont il était un des disciples les plus remarquables; il signifie en arménien lionceau.

Un sobriquet pareil a été donné à un autre disciple, Eznik, appelé également Eznak, le plus pur styliste de l'âge d'or de la littérature arménienne du Ve siècle. Eznik était originaire du village de Kolb (Կոլբ) de la

province d'Ararat. *Եղեթկ* ou *Եղեթակ* signifie — petit bœuf. Il ne faut pas s'en étonner, puisque d'après un grand savant arménien, Mesrop lui-même portait un sobriquet — qui était Machtotz — *Մաշտոց* ou *Մաշտոց*, qui signifie — Chauve⁵. L'histoire d'Arménie ne manque pas de titulaires de sobriquets pareils.

«La vie de Machtotz», cette œuvre capitale de Koriun, contient une phrase, que ses nombreux commentateurs ont trouvé étrange, et qu'ils se sont donné beaucoup de peine pour expliquer, sans succès d'ailleurs. Cette phrase est une légende géorgienne, qui démontre une fois de plus l'origine géorgienne de Koriun⁶.

La langue géorgienne possède deux alphabets. Celui qui a été organisé par Mesrop et Djagheli fut employé dans la littérature ecclésiastique du VIe au XIIe siècles et s'appelle «Khoutzouri» — ecclésiastique. Le second alphabet, en usage actuellement, est évolué graduellement du premier et s'appelle

⁵ D'après Gr. Khalatianz, professeur à l'Institut Lazareff de Moscou «*Մաշտոց*» dérive de *մաշ*, *մաշակ* et signifie chauve, Армянские Армянские и Иерополит Мелхис Хоренского, Москва.

⁶ Le lieu ne me permet pas de m'expliquer plus au long sur ce sujet. J'ai tâché d'élucider ce point dans mon ouvrage *Վրացական և Զապրթ* (la Géorgie et les Arméniens), qui va paraître j'espère prochainement.

«Mkhedrouti» — cavalier. Il a servi à la nouvelle littérature géorgienne, surnommée chevaleresque, du XIIe siècle. On n'en rencontre pas l'usage avant cette date.

La constitution de «Khoutzouri» date probablement de l'an 420, c'est-à-dire peu d'années après la formation de l'alphabet arménien, vers 416.

Mesrop a voyagé deux fois en Géorgie. La première fois c'était le roi Bakour qui l'a reçu, celui-là même, qui, d'après Rufin, fut commandant des garnisons de la frontière romaine en Palestine. Koriun raconte, que ce roi éclairé lui fit un très bon accueil et «ordonna de rassembler de tous les côtés et dans les diverses provinces, soumises à sa domination, des jeunes gens et de les mettre pour s'instruire, entre les mains du Saint docteur (Mesrop), qu'il chargea de les faire passer par le creuset de la science».

Il y est allé une seconde fois «entouré de ses disciples», quand c'était le roi Artchil qui régnait. Le but de ce second voyage était «de consolider la vérité (le christianisme) chez ses disciples» nous dit Koriun¹.

¹ Vie de S. Mesrop (en arménien), p. 32.

II.

La littérature ecclésiastique géorgienne
VI—XIIe siècles.

La littérature géorgienne s'est développée en sens inverse de la littérature arménienne. En Arménie, aussitôt l'alphabet national définitivement constitué (en 416), le roi Vramchapouh, le catholikos Sahak, l'infatigable Mesrop et même le peuple tout entier se sont passionnés pour la nouvelle écriture. Immédiatement les œuvres religieuses les plus diverses virent le jour. D'autres ouvrages philosophiques, empruntés aux Grecs et aux Syriens, suivirent la traduction complète de la Bible (434—435). Le Ve siècle devint ainsi l'âge d'or de la littérature arménienne. Après cela vient graduellement le déclin. Ce n'est plus le pur arménien classique qui domine. Au XIIe siècle un affreux mélange est en usage dans la chancellerie de la Cour d'Arméno-Cilicie.

La littérature géorgienne, au contraire se développe très lentement et hors le sol natal. Elle commence dans les monastères géorgiens à Jérusalem, au VIe siècle, puis elle s'établit aux confins du pays, dans l'Arméno-Géorgie, notamment dans le district de Tao-Klardjeth, et enfin, troisième étape, elle va de là s'établir en Grèce, sur le mont Athos. Ces trois étapes de la littérature

essentiellement ecclésiastique s'étendent du VIe au XIIe siècles. Ce n'est, qu'au XIIe siècle qu'apparaît la littérature laïque: ce sera l'âge d'or des lettres géorgiennes.

Au commencement du VIe siècle et peut être aussi avant, les Géorgiens, notamment les Lazes, possédaient à Jérusalem et aux environs deux monastères. Ailleurs les pèlerins géorgiens étaient organisés en groupements distincts, rattachés à des monastères grecs. Presque tous ces établissements sont connus par des colophons de manuscrits qui y furent compilés ou transcrits. Le célèbre couvent du Sinai en possède une riche collection. Dans cette période, des traductions furent effectuées, entre autres, d'arabe en géorgien.

L'Arméno-Géorgie (Somkheth ou Meskheth en géorgien) a tour à tour appartenu à l'Arménie et à la Géorgie. Elle a toujours eu une population mixte d'Arméniens et de Géorgiens. Le district de Tao-Klardjeth (*საქარბაქო*) avec sa forteresse Artanoudj, fondée au Ve siècle par le grand roi géorgien Gourgaslan, faisait partie de cette province limitrophe. C'est vers la fin du IXe siècle, que commença en Tao-Klardjeth la culture nationale géorgienne. Jusqu'à cette date c'était la culture arménienne, qui y dominait, dans les couvents armé-

niens¹ et qui continua, quoique d'une manière atténuée, à l'influencer, après l'installation d'une branche des Bagratides à Artanoudj.

«Qu'il y ait eu des monastères, fondés par les Arméniens en terre géorgienne, les noms de lieu le disent et les pierres le crient².» Tous ces couvents arméniens, ruinés pendant l'invasion des Arabes, furent restaurés par les Géorgiens, qui en ajoutèrent d'autres: à Khantzta, Tbeti, Parkhar etc. La structure morale et ethnique changea alors au profit de la culture géorgienne. Une grave circonstance contribua largement à ce changement; elle vaut d'être rappelée.

Après le concile de Dvine en 607, l'Eglise Arménienne ayant définitivement adhéré à la doctrine monophysite, refusant les décisions du concile de Chalcédoine — la connexion des églises arménienne et géorgienne, existant jusqu'à cette date, fut rompue par le catholicos géorgien Kyrion, qui après cette rupture dut nécessairement répudier un certain nombre des anciennes traditions de l'Eglise Géorgienne. La population arménienne de Tao-Klardjeth, en grande partie, n'avait pas suivi l'église nationale et conti-

¹ Comme Chatberd (*Շաթերթ*), Ichidhan (*Իշիդան*), Midinadsor (*Միդինադսոր*) etc.

² P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, 1928, t. 56, p. 389.

muait à fréquenter les églises géorgiennes; après un certain temps elle finit par s'unir à l'Eglise Géorgienne et se géorgisa².

Or ces Arméniens-Chalcédoniens (Հայ-
Քաղկեդոնիկ), comme on les a nommés de
puis, ont grandement coopéré à la floraison
de la littérature géorgienne.

C'est grâce à cette coopération des deux
éléments que le Tao-Klardjeth fut dénommé
«le Sinaï Géorgien».

«Les textes produits durant cette période,
sont, aussi bien du point de vue stylistique
que du littéraire, les meilleurs, dont la langue
carthlienne puisse se prévaloir. L'influence
étrangère se trouvait rabaissée à un niveau
assez faible pour pouvoir encore stimuler,
mais non plus dominer et subjuguier, le talent
et le génie indigènes et le contingent en traduc-
tions fourni de cette époque semble avoir été
très élevé³.»

«Les centres littéraires de Tao-Klardjeth
servirent de norme aux rois Bagratides du
IXe siècle pour l'organisation d'universités
religieuses à Ghelath (en Imerethie), à Ala-
verdi et en Kakhethie⁴.»

² Жизнь св. Григорія Хандатійскаго, грузин-
скій текстъ, введеніе, изданіе и переводъ Н.
Марра; С. Петерб., 1911. N. Marr est revenu à
maintes reprises sur ce sujet.

³ J. Karst, Littérature Géorgienne Chrétienne,
Paris 1934, p. 23.

⁴ Idem, p. 21.

Un bon nombre de très anciens manuscrits géorgiens proviennent justement des monastères qui florissaient dans cette marche bilingue de Tao-Klardjeth. L'éminent archéologue géorgien, M. E. Thaqaïchvili a publié le célèbre recueil de Chatberd (*ჭაბერდ*), en 1890—1900, à Tiflis, avec traduction et commentaires russes⁶. «Chatberd est un monument des plus démonstratifs de l'activité intelligente qui a régné dans ce milieu bilingue, où les deux cultures arménienne et géorgienne, ont travaillé à frais commun sur l'inépuisable fonds de la littérature byzantine⁷.»

C'est cette école de Tao-Klardjeth, qui engendra la troisième étape de la littérature géorgienne sur le mont Athos, en Grèce. Mais avant d'en parler, voyons le cas du fameux «Pakourianos».

Né en Tao-Klardjeth, Pakourianos, de son vrai nom Grégoire Bakourian, avait la fonction d'«amira» à Ani, puis, entrant au service de l'Empire de Byzance,

⁶ Сборникъ Материаловъ для описанія жѣстностей и пламенъ Кавказа, t. XXVIII, p. 1—116. «La vie de Sainte Nino» de ce recueil fut traduite aussi en anglais par les Wardrop dans les *Studia biblica et ecclesiastica*, t. V.

⁷ «Les débuts du Christianisme en Géorgie», par P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, 1932, t. L.

il y joua un rôle important, comme homme d'Etat, et fut récompensé par de grandes propriétés en Bulgarie. Devenu religieux, il restaura et agrandit en 1083 le couvent situé dans un défilé, à Batchkovo. Bakourian était un Arménien, uni à l'Eglise géorgienne. Il était un partisan chaleureux non seulement de l'Eglise, mais de la nationalité géorgienne. Le règlement de son monastère stipule, que seuls, les jeunes gens parlant le géorgien seront admis dans la communauté. Néanmoins au bas de cet acte il appose sa signature, en arménien.

Le monastère de Pakourianos devint aussi une florissante école de traducteurs et d'écrivains, dont Jean de Petritzos, comparé à juste titre avec le philosophe arménien David l'Invincible (*Դավիթ Անվարյա*), fut la plus glorieuse illustration*. Le mouvement philosophique, qui se manifeste chez lui, s'est propagé jusque dans la littérature épique-poétique géorgienne et a communiqué une puissante impulsion aux grands poètes de l'âge d'or du XIIe siècle, notamment à Rousthaveli, Tchakhroukhadse etc.

Le célèbre couvent d'Iviron (*Ἰβήρυ*-

* Н. Марръ, «Іоаннъ Петрицкія, грузинскій неоплатоникъ XI—XII вѣка» dans les *Записки Восточн. отдѣла Им. Русскаго Археол. Общ.* 1909, т. XIX.

გორი) fut fondé au Xe siècle par l'empereur de Byzance Basile II et donné à Jean Thornik (ქორნიკი) Tchortvaneli, un des plus illustres généraux de l'empire. Une tradition raconte que le butin fait par Tornik à la guerre, servit aux constructions et aux embellissements de ce couvent géorgien. Les écrivains géorgiens parlent de lui et de ses victoires comme général du roi (ou curopalate) David Bagratide—d'Artanoudj, qui aurait contribué à la défaite de Bardas Sclerus, révolté contre l'empereur Basile IIe. L'historien arménien Asoghik du Xe siècle, confirme ce témoignage des écrivains géorgiens⁹.

Le couvent d'Iviron fut comblé de largesses par les rois, les princes et les seigneurs de Géorgie. Il fut habité dès sa fondation par des moines géorgiens. Deux célèbres géorgiens de Tao-Klardjeth, Joané, et son fils Euthymé dit l'Athonite¹⁰ embrassant l'état religieux vinrent en Grèce et entrèrent d'abord au monastère des Quatre Eglises et ensuite dans un couvent du mont Olympe. Quelques années plus tard ils se rendirent au mont Athos et s'établirent à Lavra. C'est alors que Thornik, qui était le

⁹ *საბჭოთაო გეოგრაფია*, ტფილისი, 1927, გვ. 101.

¹⁰ Ce Joané était un grand seigneur de la Cour d'Artanoudj, pendant le règne de David le curopalate.

beau-frère de Joané vint les rejoindre et éleva le couvent d'Iviron.

Joané en fut le premier higoumène et après sa mort, en 998, son fils Euthymé lui succéda et y dirigea pendant 14 ans 300 religieux. Il fut remarquable comme écrivain et traducteur de premier ordre. Il travailla à une traduction de la Bible en géorgien. En 1102 il résigna sa charge afin de vaquer exclusivement à ses travaux littéraires, qui l'ont fait surnommer «le nouveau Chrysostome» et «Illuminateur des Géorgiens». Il mourut à Constantinople en 1028.

Deux autres moines d'Iviron se sont distingués. Ephrem le Mineur («Mtzi-ré» en géorgien), également de Tao-Klardjeth, né en 1027, est célèbre par ses ouvrages dogmatiques et philosophiques et Arsène d'Igaltho, auteur de plusieurs ouvrages hagiographiques.

Le couvent d'Iviron a pu conserver son rôle actif jusqu'au XIIe siècle. A partir du XIIe siècle le nombre des religieux commença à diminuer graduellement et Iviron perd son importance comme centre littéraire ecclésiastique géorgien. Les religieux abandonnèrent au XVIe siècle cette résidence, qui fut bientôt occupé par les moines grecs.

L'inventaire des manuscrits géorgiens d'Iviron a été entrepris à plusieurs reprises.

Le premier détaillé est celui que rédigea en 1836 le père Hilarion, géorgien, confesseur de Salomon II, dernier roi d'Imerethie, mort en exil à Trébizonde en 1815. Cet inventaire, traduit du géorgien en français par Brosset, fut publié par Langlois dans le *Journal Asiatique*¹¹. Après lui ce fut le prof. Marr, et enfin le dernier, le savant géorgisant américain Robert Blake composa le meilleur inventaire complet avec traduction des mémoires contenus dans les manuscrits¹².

Parmi ces manuscrits il y en a un bon nombre, qui ont été transportés des couvents de Tao-Klardjeth. Ce qu'il y a de plus intéressant dans ces manuscrits, ce sont les *Vies des saints Géorgiens et Arméniens*. Il y existe une version géorgienne d'Agathange, qui porte le titre géorgien de Tzkhovreba tzmida Grigol Parthilissa (= l'histoire [ou la vie] de Saint Grégoire le parthe). Il en existe un exemplaire copié de la main même du grand roi géorgien David le Réparateur (1089—1125). «Ce texte, quoique dérivé de l'Agathange, ne concorde

¹¹ *Journal Asiatique*, Paris 1867, 6e série, t. 9.

¹² Robert P. Blake, *Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d'Iviron au Mont Athos*, *Revue de l'Orient Chrétien*, 1931—1932, no. 3 et 4.

exactement ni avec l'arménien ni avec le grec. Il a été remodelé par une main habile ¹³ »

D'après M. L. Melikset-Bek, qui l'a publié à Tiflis en 1920, cette version géorgienne d'Agathange fut faite à Constantinople, en 1089, sur le texte grec, lequel avait été traduit de l'arménien au VIIIe siècle. Théophile, le traducteur s'est permis d'y faire des remaniements à sa guise. Il a supprimé tout ce qu'il y a cru défavorable à la Géorgie, entre autres l'activité religieuse de Saint Grégoire en Géorgie ¹⁴.

III.

L'influence iranienne dans la littérature chevaleresque de l'âge d'or.

Le plus ancien des récits épiques géorgiens est « la Sagesse de Balavari », qui était très populaire en Géorgie. On croit, qu'il a été traduit au VIIe siècle et introduit par des moines géorgiens du couvent de la Sainte Croix de Jérusalem. Le héros du poème est un sage ermite, nommé Balavari, qui con-

¹³ P. Peeters, « L'hagiographie orientale », dans *Analecta Bollandiana*, 1922, t. XL, p. 277.

¹⁴ *Христианскія Востокъ*, С. Перебѣ, т. IV, кн. 2, стр. 155—170.

¹ Barlaam dans les versions grecque et latine.

vertit un prince hindou, Josapha, au christianisme. Ce serait cette version géorgienne qui aurait été l'origine de toutes les rédactions postérieures, répandues à travers l'Occident. Au Xe siècle, la forme géorgienne de ce roman, rédigée en épopée littéraire a été traduite en langue grecque par Saint Euthymé de l'Athos. C'est de cette traduction que viennent les versions latines et autres.

La Géorgie avait atteint aux XI—XIIe siècles sa plus haute puissance politique sous la dynastie nationale des Bagratides. David II (1089—1125) appelé le Réparateur ou le Reconstructeur («Aghmachènebeli» en géorgien) avait refoulé les Turcs Seldjoukides et tous les autres ennemis hors la frontière de la patrie, et restauré complètement la Géorgie. C'est ce grand roi qui jeta les fondements solides d'une nouvelle ère de culture, en ordonnant que chaque année douze jeunes géorgiens seraient envoyés en Grèce faire des études. Pendant son règne les sciences firent de grands progrès en Géorgie. La littérature religieuse disparaissait, cédant peu à peu la place aux ouvrages nationaux, poétiques et philosophiques. L'œuvre reconstructrice de David fut continuée et agrandie pendant les règnes de son fils et surtout de l'illustre reine T h a m a r (1184—1210). Le règne de Tamar fut la période la plus glo-

rieuse de la Géorgie², et celle vraiment classique de la littérature géorgienne.

L'Iran, ayant retrouvé, après l'invasion des Arabes, son indépendance, des poètes persans créaient d'admirables poésies, qui dépassaient bientôt les frontières pour devenir la propriété des classes lettrées de la Géorgie et de l'Arménie. C'est pour cette bonne raison, que tous les romans géorgiens de cette période se trouvent fortement imprégnés de poésie iranienne. La Géorgie importait et assimilait non seulement des ouvrages littéraires purement iraniens, mais aussi des poèmes arabes et indiens traduits en persan. «C'est un fait reconnu, malgré les protestations véhémentes que d'honnêtes érudits géorgiens ont cru devoir y opposer, la poésie profane géorgienne a reçu de l'Iran ses premières inspirations» dit Marr, la plus grande autorité en ces matières³.

² La famille *Mkhargrdzel*, d'origine arménienne a joué un rôle brillant pendant cette période et après, dans les affaires de la Géorgie. Zakaria Mkhargrdzel, l'«amir-spassalar» ou généralissime de l'armée de Tamar est resté même fidèle à l'église nationale arménienne. Les descendants de cette famille, les princes arméniens Argoutinsky — *Արგუტინსკი*, s'appellent *ბრგვინძე* — *Догруци*, quoique *Mkhargrdzel* signifie en géorgien non pas de longues mains, mais larges épaules.

³ Н. Марр, Возникновение и развитие древне-грузинской светской литературы, Журнал Минист. Народн. Просвещ. С. Петерб. 1899, т. CCCXXVI, p. 223—252.

L'influence de la culture iranienne ou plutôt arabo-iranienne éveilla également en Géorgie l'étude des sciences exactes, de la philosophie et de rhétorique.

L'âge d'or de la littérature géorgienne débute par le récit épique «Amiran Daredjaniani» de Moïse Khoneli (= de Khoni). Tous les romans héroïques de ce poète sont imbus de fantaisies et de traditions de l'ancien Iran pré-musulman *. Cet excellent écrivain a des notions géographiques exactes, car ses écrits contiennent des caractères qui viennent de Ghazna, de Basra, d'Astrabad, du Yemen, d'Egypte et même de Chine.

Il faut mettre au premier rang des écrivains classiques géorgiens le poète Joané Chavteli, qui composa une collection d'odes en l'honneur du roi David le Réparateur. On a cru, se basant sur la strophe finale (1576) de Rousthaveli, que ce Chavteli était aussi auteur d'un poème intitulé «Abdulmessia», actuellement perdu, mais N. Marr a établi que Chavteli désignait sous ce titre, simplement le même roi David, et que le mot «Abdulmessia» était emprunté à l'arabe

* N. Marr croit que Khoneli a simplement mis en prose un roman épique iranien intitulé Amir-andar-djaran. *Тексты и Рассуждения по армяно-грузинской филологии*, t. IV, стр. 73.

عبدالمسيح — et signifiait = serviteur du Messie, c'est-à-dire du Christ².

Chavteli emploie beaucoup de mots grecs et arméniens, entrés dans la langue géorgienne, grâce à la traduction des livres religieux faite de ces deux langues. Ses vers n'ont pas encore perdu leur caractère ecclésiastique. D'ailleurs le poète, lui-même, mourut en moine.

Sargis Thmogveli (*თმოგველი* *Thmogveli*), est poète et philosophe, auquel la tradition attribue le poème «Dilariani» — histoire de Dilar. Son nom et son ouvrage sont mentionnés par Chota Rousthaveli. Certaines parties de son poème se trouvent insérées dans l'œuvre de Moïse Khoneli — «Amiran Daredjaniani», mais le poème ne nous est pas parvenu dans sa création originale. On le connaît par la rédaction ultérieure du XIXe siècle, d'un certain Petré Laladsé. Sargis Thmogveli était aussi un arménien chalcédonien, originaire, comme son nom l'indique du village Thmogvi en Arméno-Géorgie, notamment en Djavakheth = *Джавакет*.

On a attribué par erreur³ à Sargis Thmogveli le fameux roman *Visramiani*, l'histoire poétique et fantastique de *Viset*

² Н. Марр, Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, 1902, т. V.

³ А. Хахановъ, Очерки по Исторіи грузинской Словесности, Москва, 1897.

R a m, fondée sur une narration en pehlevi et traduite en géorgien. Ce roman iranien est plein des métaphores exagérées et de la sentimentalité érotique des grands poètes persans. Mais on y trouve aussi une grande connaissance de la nature humaine et la joie de la beauté naturelle de la vie.

Un autre grand poète de cette époque, très au courant des poésies iraniennes est Tchakhroukhsé, qui leur empruntait non seulement des idées et des mots mais aussi des différentes comparaisons. Il est célèbre par son grand panégyrique de la reine Thamar, renfermant 115 strophes de huitains rimaient ensemble. Tchakhroukhsé était initié à la poésie grecque également.

J'ai hâte maintenant d'arriver au plus grand poète géorgien de tous les temps, Ch o t a R o u s t h a v e l i. La biographie de ce poète, n'est pas, que je sache, définitivement établie. Comme son nom l'indique, il est né dans le village Rousthav, en Kakheth, et paraît avoir vécu de 1172 à 1216. Son prénom Ch o t a provient de l'arménien A c h o t, passé en géorgien, avec la dynastie des Bagratides⁷. La première éducation lui fut donnée par son oncle, un moine du monastère de Tbeti. Plus tard il a continué ses études

⁷ Н. Марр, Исследования Академии Наук, 1917, стр. 446.

en Grèce, toujours dans un monastère, au mont d'Athos, où il a pu se familiariser avec la philosophie grecque. Mais il connaissait beaucoup mieux la poésie iranienne dont il s'est principalement inspiré. On peut déduire de son ouvrage, contenant un certain nombre de mots arméniens, d'après l'examen de Marr, qu'il savait aussi l'arménien. Roustaveli était le trésorier de la reine Thamar. On a trouvé sa signature de trésorier sur un acte, daté de 1190. Lettré raffiné, homme d'une capacité prodigieuse et philosophe et théologien en même temps, on suppose qu'il fut l'auteur de plusieurs ouvrages littéraires mais c'est son chef d'œuvre: *L'homme revêtu de la peau de léopard*, en géorgien ვეფხის ტგაოსანი = Vepkhis Tghaossani, qui fit sa renommée. Son influence fut immense sur la Renaissance Géorgienne.

Voici un résumé de son poème romanesque.

Après une brève introduction didactique sur l'amour et la poésie, Chota présente la cour du roi d'Arabie, Rostewan, vieux et puissant. Ce prince désigne son unique enfant, sa fille *Thinatine*, comme régente du pays, malgré son âge. Thinatine a un esprit cultivé; elle est très belle: ses dents sont faites de diamants, ses joues reflètent le coloris de rubis, les nattes de ses cheveux sont pareilles aux rayons du soleil, qui rivalise avec elle en splen-

deur... Rostevan, pendant une chasse, aperçoit un chevalier, vêtu d'une peau de léopard, et excessivement triste. Il veut le connaître et envoie ses esclaves pour l'amener auprès de lui. Mais celui-ci refuse d'aller voir le roi; il administre des coups de gourdin aux envoyés royaux et lorsqu'il aperçoit que Rostevan s'avance personnellement vers lui, il monte sur son coursier et disparaît.

Rostevan fortement intrigué rentre chez lui et raconte cet incident à sa fille. Thinatine conseille à son père d'envoyer à la recherche de l'inconnu le plus courageux, le plus réputé des chevaliers de sa cour. Ce fut Avthandil, vaillant et intrépide, qui fut choisi, et qui accepte cette mission périlleuse par amour pour Thinatine.

Après trois ans de vaines recherches, Avthandil rentre dans une grotte, située dans une immense plaine et y voit entrer après lui un chevalier revêtu d'une peau de léopard. C'était Tariel, celui là même, qu'il cherchait depuis si longtemps. La grotte était habitée par une vieille femme. Une amitié sincère s'établit aussitôt entre eux, et Tariel raconte à Avthandil toute l'histoire de sa vie. Tariel était le fils d'un prince hindou, adopté par le roi des Indes, Pharsadan, qui avait une fille unique, Nestan Daredjan, belle, attrayante et majestueuse. Tariel nourrissait pour elle un amour sans limites, partagé pa-

reillement par Nestan. Le roi ayant voulu la marier avec un prince d'Iran, Nestan en devient furieuse comme une léoparde. Cette ressemblance ne doit plus quitter Tariel, qui commence, dès ce moment à porter une peau de léopard, comme un signe de sa passion pour elle. Sur l'instigation de sa bien-aimée, Tariel assomme son rival, le prince iranien, et prend la fuite. Alors le roi indigné, châtie la première coupable, sa fille. Sur son ordre, deux esclaves noirs enlèvent Nestan Daredjan et la remettent entre les mains des «Kadji» (𐎧𐎫𐎼𐎿 en arménien) ou mauvais esprits. Tariel se met à la recherche de sa bien-aimée, accompagnée d'Asmath, une vieille femme, qui a été sa propre nourrice. Il parcourt, sans résultat, des forêts, il sillonne des mers et à la fin il trouve une grotte, d'où il chasse les géants et s'y installe avec Asmath. Nestan Daredjan lui apparaît toujours sous la forme d'une léoparde.

Pendant ces longues recherches, Tariel rencontre un jeune souverain maritime, P h r i d o n, qui prend pitié de lui et lui offre son aide, sous forme de ses bateaux, pour continuer ses recherches sur les mers.

Avthandil ayant écouté attentivement le récit, s'en trouve grandement impressionné et promet à Tariel son plein concours. L'accord entre les deux jeunes amoureux conclu, ils re-

commencent ensemble leur recherches. Ce fut Avthandil, qui, grâce à une aventurière nommée Fathma, finit par découvrir les traces de Nestan. Celle-ci est enfermée dans une forteresse maritime, surveillée par d'innombrables démons. Tariel réussit par l'entremise d'une autre femme, à correspondre avec sa bien-aimée et apprend qu'elle est vivante et impatiente de le revoir. Elle l'implore de venir la délivrer, en prenant d'assaut la forteresse où elle se trouve en captivité. Alors les trois amis, Avthandil, Tariel et Phridon décident de tenter le grand coup. Ils attaquent avec une poignée d'hommes la tour de l'ennemi, ils y étranglent non moins de 10.000 gardiens, et délivrent enfin Nestan Daredjan.

Le poème finit par des noces royales. Avthandil s'unit avec Tinathine et devient roi d'Arabie. Tariel se marie avec Nestan Daredjan et s'empare du trône des Indes.

Il n'y a donc aucun doute que tout ce roman est fondé sur des mœurs arabo-iraniennes et a comme base une source iranienne. D'ailleurs le poète reconnaît lui-même, à la fin de son ouvrage, qu'il a pris comme sujet un conte iranien, qu'il a mis lui en vers.

Chota connaissait-il Firdowci? Tout nous fait penser que le Chahnamé lui était familier. D'abord les deux héros, Rustam et Tariel sont habillés de la même manière, ils

portent la peau de tigre ou de léopard. Ils livrent des combats aux mêmes mauvais esprits et naturellement ils sont partout et toujours vainqueurs. Et ce qui est très important, tout le poème de Chota est imbu d'idées étrangères au christianisme. Tous les personnages de «Vepkhis Tghaossani» sont mahométans, d'après les idées qu'ils expriment. Les étoiles mêmes y sont appelées d'après leurs noms persans ou plutôt arabes. Tout cela est tellement clair, que le clergé géorgien a cru de son devoir de combattre le poème de Rousthaveli, dès son apparition, comme un ouvrage anti-chrétien. C'est certainement sous l'influence du clergé, que les rédacteurs des grandes Annales de Vakhtang, qui ne perdent pas la moindre occasion, pour parler de la littérature ecclésiastique et des auteurs religieux, ignorent complètement Chota et son chef d'œuvre, ainsi que les autres ouvrages de son époque. Au XVIIIe siècle, le catholicos Antoni, d'ailleurs grand écrivain et promoteur des lettres et sciences, fit détruire publiquement plusieurs exemplaires de Vepkhis Tghaossani.

Le peuple s'est comporté différemment. Le poème de Rousthaveli est devenu l'œuvre favorite de la nation géorgienne.

IV.

L'influence iranienne à l'époque de la Renaissance, aux XVII—XVIIIe siècles.

Dans cette période il y a eu un réveil de la littérature nationale-religieuse, grâce à l'influence des missionnaires catholiques, venus d'Italie. Saba-Soulkhan Orbéliani et le catholicos Antonien furent les inaugurateurs. Celui-ci a fait des traductions sérieuses des œuvres grecques et arméniennes. Un prêtre arménien érudit, Ter Philippos Qaïtmazichvili l'a grandement aidé dans cette tâche. Parmi les auteurs arméniens traduits par eux en géorgien, on trouve Mekhitar de Sebaste, le fondateur de la Congrégation des PP. Méchitaristes, dont on a traduit la Rhétorique (*հռորհուրանութիւն*) et la Grammaire (*քերականութիւն*)¹. Un autre arménien, nommé Pchang Pchav-Bertqadsé, qui fut un poète national géorgien, voulant se délivrer des sujets iraniens, a conçu un poème dans un sens purement national. Il a écrit une épopée poétique de la vie du roi Georgi XI, sous le titre de «Pirmalioni». C'est le roi Artchil lui-même qui l'avait encouragé². Ce

¹ *Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Պեղարկան, Քիֆիս, 1921, no. 7, 47* (L. Melikset-Bek, Les arméniens dans l'ancienne littérature géorgienne).

² *Idem, p. 42.*

roi-poète (1647—1712) avait écrit lui aussi une vraie encyclopédie poétique, composée de 12.000 vers environ. Mais ce réveil national ne devait pas être de longue durée. L'Iran durant des siècles avait imprimé des traces trop fortes pour être effacées facilement, sous une impulsion passagère occidentale. En outre la situation politique n'était pas du tout encourageante. Le royaume de Géorgie se trouvait sous la dure suzeraineté de l'Iran, qui exigeait des rois géorgiens leur conversion à l'Islam, ne fût-ce que nominale, pour pouvoir conserver leur droit au trône de leur pays.

Le premier écrivain qui s'adressa de nouveau à la littérature iranienne, fut le roi Teymouraz I (1588—1663). Il traduisit le roman épique persan bien connu, *Leïla et Medjnoun*, qu'il a mis en vers, en forme de quatrains rousthaveliens.

L'ouvrage le plus important de l'époque de la renaissance littéraire, est incontestablement la grande *Histoire de Géorgie de Vakhtang*, appelée «*Karthlis Tzkhovreba*» (= vie de Géorgie), qui dépasse l'œuvre de Rousthaveli par son volume. Cette Chronique est la base de l'historiographie géorgienne; elle est un vénérable dépôt de toutes les traditions nationales. Elle embrasse l'espace de 80 règnes, en partant des temps du déluge. La première partie aboutit,

d'après M. Thaqaïchvili, à l'an 1346, à la mort du roi Georgi le Brillant. La seconde — de 1346 à 1469 et la troisième à 1792. — C'est le roi Vakhtang VI (né en 1675) qui fut l'ordonnateur de cette grande compilation. Une commission de savants fut constituée par lui, qui nous explique comme suit sa raison d'être: «Honorables et illustres Géorgiens. L'histoire de la Géorgie s'étant en partie altérée dans le cours des temps sous la main des copistes, ou ayant cessé d'être écrite par suite des circonstances, le roi Vakhtang, fils de Levan et neveu par son père du fameux roi Georgi, rassembla des hommes savants, mis la main, en tous lieux, sur ce qu'il put trouver de chroniques de la Géorgie et encore sur les chartes de Mtskheta, de Ghelath, de beaucoup d'églises et de princes. Nous confrontâmes, nous rectifiâmes ce qui a été altéré, nous rassemblâmes encore d'autres écrits, nous fîmes des extraits des histoires arméniennes et persanes, et nous fîmes transcrire le tout de la sorte.»

L'éditeur de la 2e partie de cette Chronique le professeur géorgien D. Tchoubinoff a présenté un aperçu presque complet des sources historiques géorgiennes. Mais le plus grand mérite revient à Vakhoucht, fils illégitime de Vakhtang. C'est à lui qu'appartient le système chronologique. Dans l'introduction qu'il a écrite pour la 3e partie de la

«Vie de Géorgie», Vakhoucht le reconnaît comme suit: «Le motif qui m'a guidé dans mes efforts c'est, qu'ayant vu le livre qui porte le nom du roi Vakhtang et ayant trouvé beaucoup de contradictions et inexactitudes, j'ai dû le corriger, rectifier...» Un autre mérite de Vakhoucht est d'avoir dressé la première description géographique de la Géorgie, d'une grande exactitude. Ce travail, achevé déjà en 1749, ne fut publié que cent ans après, en 1842, à St. Petersbourg, avec un atlas de 22 cartes.

La Commission de Vakhtang, qui a compilé cette grande Chronique, a certainement profité des sources arméniennes et persanes, comme elle le reconnaît elle-même. En la comparant avec le contenu du *Chahnamé* on y trouve des ressemblances ou plutôt des emprunts incontestables. Donnons-en quelques exemples: La Chronique raconte les actes de la dynastie semi-fabuleuse des Pychadiens de l'Iran, qui ont exercé la souveraineté en Géorgie. Ces récits ressemblent énormément à ceux du *Chahnamé*. La Chronique dit que quand Afridoun eut partagé ses états entre ses trois fils, celui à qui il donna la Perse, pour résidence, eut aussi dans son lot le Karthli (Georgie). Ce fils s'appelait: Jared («Iredj» du *Chahnamé*). Fribord, dont l'histoire est racontée dans le *Chahnamé*,

se trouve également dans la Chronique Vakh-tangienne, où il est appelé «Pharborod». On y trouve aussi le récit de «Siyaouche» du Chahnamé, transformé en Chiaouche, le bienheureux tué en Turquie.

Le cas le plus caractéristique est le conte épique du géant Afridou n qui aurait lié avec une chaîne de fer Bewrasp-Ajdahak sur une montagne inaccessible aux hommes. Ce récit est même terminé comme suit: «C'est ainsi, qu'il est écrit dans l'histoire de l'Iran.» Il s'agit de l'épisode de Fridoun et Zohak du Chahnamé.

Firdowei raconte longuement les exploits d'Isfandiar, fils de Goshtasp. La Chronique Vakhtangienne le rapporte aussi comme suit: «Un géant remarquable Sphandiat Rouali, fils de Vachetab, roi d'Iran s'était mis en campagne. Les Géorgiens et les Arméniens, hors d'état de lui résister, fortifièrent leurs citadelles et leurs villes, en attendant son arrivée: . . . Quelques années plus tard un roi iranien, fils de Sphandiat-Rouali, nommé Baaman connu sous le nom d'Ardachir, devenu plus puissant que tous les autres rois de l'Iran, s'empara de Babylone, força l'Assyrie, la Grèce et les Romains à lui payer tribut. Les Géorgiens, à leur tour, subirent le même sort et ainsi de suite.

Parmi les sources des Annales de Vakh-

tang tient le premier rang la *Chronique de Djouancher*, dont un abrégé arménien a été fait au XIIe siècle, et qui fut imprimé en 1884, à Venise². Les historiens arméniens du XIIe et XIIIe siècle constatent qu'il existait en Géorgie des histoires partielles, circulant dans le pays. L'un d'eux, Etienne Orbelian connaissait même leur titre géorgien: «Karthlis Tzkhovreba» — Vie de Géorgie. C'est un fait connu que parmi les voisins de la Géorgie et même parmi les autres nations, il n'y avait que les Arméniens, qui lisaient au Mayen Age, l'écriture géorgienne. Or cette ancienne Chronique renferme aussi des passages inspirés du «Livre des Rois» de l'irdowci, par exemple les pages 16—17 de l'abrégé arménien, où l'on parle de Keï-Kobad etc.

Vakhtang VI est vraiment digne de la reconnaissance de son pays, car il fut le grand protecteur et promoteur des lettres et des arts. C'est lui, qui introduisit en Géorgie, à Tiflis, la première imprimerie. C'est lui encore, qui, étant encore héritier du trône, fit composer, en coopération avec son frère le patriarche de Géorgie, Damenti, le Code de lois qui porte son nom; c'est une œuvre remarquable, qui s'est basée d'abord sur

² Համարում Պատմություն Վրաց, շինողությ. Իստուհի: պատմության Վենետիկ 1884:

les anciens coutumes et droit géorgiens. Outre cette partie provinciale-nationale le code renferme d'autres vastes parties étrangères: 1° Les lois byzantines, dites de «Léon le Sage et de Constantin» ainsi que le «Code syro-romain», selon la version arménienne. 2° Les lois arméniennes de Mkhitar Goche (Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի) du XIe—XIIe siècle; et enfin 3° le droit mosaïque, Les Lois de Moïse. Le professeur Léon Meliksetbek publia à Tiflis en 1927 sous le titre de «Samarthali Somkhouri» (Lois Arméniennes) les textes géorgiens de ces lois. Cette publication porte également un titre en latin: Corpus Juris Armeniacum, versio Georgica, Jussu Regis Wakkhtangi VI Facta. L'éditeur y a ajouté une page en arménien, que voici:

I. Յրէնք (յաղթող) Թագաւորաց զրիտանէից Կատանդիանոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի Թագաւորաց Հոռվմայեցոց (էջք 3—41):

II. Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց (էջք 42—156): Ի հայերէն բնագրաց Համահասարեալ եւ ի բարբառ Վրաց հանդերձ այլալայլութեամբք վերածեալ յաւուրս արքայորդոյն Վրաց Վախթանգայ եւ հրամանաւ նորին ի ժիջոցի 1703 եւ 1711 տմաց Տեառն: Ի լոյս էած Լեւոն Մելիքսէթ-Բէկ: Արդեամբք Համալսարանին Հանրապետականի Վրաց, որ

nombreux matériaux propres à combler les lacunes des Chroniques de Vakhtang et des livres historiques de Vakhoucht *. Georgidjanidse traduisit le code musulman: «Djami Abass» en géorgien. Il est aussi auteur d'un dictionnaire géorgien—arabe—persan.

Parmi les écrivains et poètes de cette époque il faudra relever également le nom d'un autre Arménien, — Begtabeg, à qui l'on doit le meilleur manuscrit existant du chef-d'œuvre de Rousthaveli. Begtabeg était le secrétaire particulier du roi Georgi XI et il l'a écrit par ordre de ce roi, en 1680. Ce magnifique manuscrit est orné d'encadrements et de dessins splendides, en style iranien †.

Un autre écrivain, dont le nom est resté inconnu (mais il est certain qu'il était originaire de Tao-Klardjethie) a exposé l'histoire de la période des invasions tatares, immédiatement après le règne de Tamar, c'est-à-dire XIIIe—XIVe siècles.

Cette période se termine par un poète lyrique, très populaire jusqu'à ce jour non seulement en Géorgie, mais également en Arménie et même dans tout la Transcaucasie.

* Brosset, *Histoire de Géorgie*, II, Additions VI.

† E. Такаджанян, *Осианье Пиронсеи*, II, стр. 578—579.

Il est connu sous le nom de Sayat Nova. C'était un prêtre arménien, nommé Ter Stepanos. Ses parents s'appelaient Mahtessi Karapet et Sarra. Il était l'ami et le confident du roi de Géorgie Ereclé II (Héracle) et sur la demande expresse de celui-ci il finit par être sacré évêque. Sayat-nova chantait ses propres poésies populaires, en 3 langues: géorgienne, arménienne et turque. M. Melikset-bek lui a consacré une «étude critique-bibliographique» très documentée, en géorgien *.

Au début du XIXe siècle la Géorgie fut annexée à la Russie. Une nouvelle période de littérature commençait en Géorgie, inspirée de la culture russe et occidentale. L'influence iranienne avait vécu.

* სინათლისგან, ჟინათუღი წიგნი, 1930, ტფილისი, VIII + 164 + 15.

Du même auteur (en arménien):

- Les Rives russes de la Mer Noire** (récit de voyage). Vienne 1895, pp. 192. Imprimerie Mékhitariste.
- Dans les Monts du Caucase** (récit de voyage). Vienne 1896, pp. 72. Imprimerie Mékhitariste.
- La Question Arménienne (politique) et la Constitution Nationale Arménienne en Turquie**, avec les textes officiels turc et arménien de cette loi (étude historique). Tiflis 1911, pp. V + 480 + 105.
- Nota. Compte rendu de M. F. Macler sur ce sujet, publié dans le *Journal Asiatique*, 1915, I, pp. 161—169; et reproduit dans son ouvrage: «Autour de l'Arménie». Paris 1917, pp. 66—81.
- La jeune fille mystérieuse et son secret** (roman). Vienne. Imprimerie Mékhitariste, 1924, pp. 344.
- La Hollande et les Arméniens**, leur relations aux XVIe—XIXe siècles (étude historique). Vienne, Impr. Mékhitar. 1926, pp. 196, avec 6 illustrations.
- Nota. Voir 1, la «Note sur la Hollande et les Arméniens» de M. F. Macler dans sa publication: «Quatre Conférences sur l'Arménie», Paris, libr. Adrien-Maisonneuve, 1932, pp. 236—279, et 2, Compte rendu de M. S. Davidbeg, dans la *Revue des Etudes Arméniennes*, Paris 1929, pp. 291—292.

Hommage au Martyr Arménien (béatification du bienheureux Comitas, prêtre arménien du Constantinople. Souvenirs de Rome); illustré. Vienne. Imprimerie Mékhitar. 1931, pp. 223.

Alexandre Mantacheff le grand bienfaiteur et distingué négociant arménien. (Biographie.) 3 illustrations. Vienne. Imprimerie Mékhitar. 1931, pp. 223.

Sous presse:

La Belgique et les Arméniens, étude historique.

La Géorgie et les Arméniens, étude historique, 1re partie.

Voici maintenant quelques uns des travaux du même auteur, publiés dans la revue scientifique: «*Handes Amsorya*» de la Congrégation des PP. Mékhitharistes à Vienne:

La littérature et les écrivains des Arméniens de Russie: 1887, pp. 85—88, 115—118. 1888, pp. 21—23, 125—127, 136—138. 1889, pp. 6—9, 25—28, 61—63, 191, 198—204. 1903, pp. 147—150, 241—245.

Grégoire Artzrouni, un grand journaliste arménien de Tiflis. 1890, pp. 152—155, 186—191, 198—204. 1903, pp. 147—150, 241—245.

Autour de la rivière du Tchorokh. (Topographie.) 1889, pp. 159—162, 215—218, 240—244. 1890, pp. 59—61, 280—283.

Les Arméniens catholiques au Caucase. (Étude historique.) 1894, pp. 101—104, 178—183, 211—216. 1905, pp. 5—9, 222—223.

Библ. экз. 2. — .

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0382081

